

ISSN 2518-7538

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

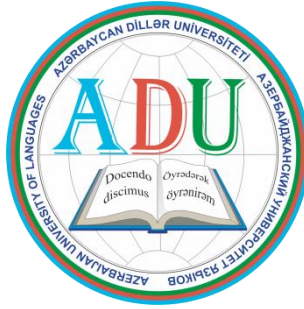
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XI CİLD	Nº2	2021
VOL XI	Nº2	2021
ТОМ XI	Nº2	2021

ISSN 2518-7538

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ**

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT
LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XI CİLD, № 2, 2021
VOL XI, № 2, 2021
ТОМ XI, № 2, 2021

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

Dil və Ədəbiyyat

Baş redaktor

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Baş redaktorun müavini

fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Məsul katib

fil.f.d., dos. Allahverdiyeva Aytən – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Korrektor

Aslanova Xatirə – Elm şöbəsi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. *fil.e.d., prof. Abdullayev Sərxan* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
2. *fil.f.d., dos. Əhmədov Fəzil* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
3. *fil.f.d. Əliyeva Samirə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
4. *fil.e.d., prof. Məmmədov Azad* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
5. *fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
6. *fil.f.d., dos. İbrahim Ülfət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
7. *fil.f.d., dos. Qəribova Jalə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
8. *fil.e.d. Sadıqova Gülnarə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
9. *fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
10. *fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
11. *ped.f.d., dos. Şirəliyev Əmrəl* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı
12. *ped.f.d., dos. İmanova Sevdə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
13. *fil.e.d., prof. Cəfərova Leyla* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
14. *fil.e.d., prof. Mahmudov Məsud* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
15. *fil.e.d., prof. Osmanlı Sara* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
16. *fil.e.d., prof. Abbasova Afət* – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan, Bakı

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

1. *fil.e.d., prof. Kövecses Zoltan* – Etvos Lorand Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
2. *fil.e.d., prof. Levandovska Barbara* – Konin Dövlət Tətbiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
3. *fil.e.d., prof. Miljkoviç Emma* – Belqrad Universiteti, Serbiya
4. **Peart İan** – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük Britaniya, Vulverhempton
5. *fil.e.d., prof. Vorobyova Olqa* – Kiyev Milli Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
6. *fil.e.d., prof. Vəfa Kazdal* – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA Universiteti), Azərbaycan, Bakı
7. *Dr. Svetlana Kurtes*, – Madeira Universiteti, Portuqaliya

Language and Literature

Editor – in-chief

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Deputy editor

Aliyeva Hamida, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Managing editor

Allahverdiyeva Ayten, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Proofreader

Aslanova Khatira, *Senior research fellow*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

EDITORIAL BOARD:

1. **Abdullayev Sarkhan**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
2. **Ahmedov Fazil**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
3. **Aliyeva Samira**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
4. **Mammadov Azad**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
5. **Khalilli Shahin**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
6. **İbrahim Ulfat**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
7. **Garibova Jala**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
8. **Sadigova Gulnara**, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
9. **Valiyeva Nigar**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
10. **Cahangirov Fikrat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
11. **Shiraliyev Amralli**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
12. **İmanova Sevda**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
13. **Cafarova Leyla**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
14. **Mahmudov Masud**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, Baku
15. **Osmanli Sara**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan, Baku
16. **Abbasova Afat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan State Economic University, (UNEC) Azerbaijan, Baku

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

17. **Zoltan Kövecses**, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös Lorand University, Hungary, Budapest
18. **Levandovska Barbara**, *D.Sc., professor*, Konin State University of Applied Sciences, Poland, Warsaw
19. **Mijikovich Emma**, *D.Sc., professor*, Belgrade University, Serbia, Belgrade
20. **Peart Ian**, *Visions of Azerbaijan magazine*, United Kingdom, Wolverhampton
21. **Vorobeva Olqa**, *D.Sc., professor*, Kyiv National Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
22. **Vafa Kazdal**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan Diplomatic Academy (ADA University), Azerbaijan, Baku
23. **Dr. Svetlana Kurtes**, University of Madeira, Portugal

Язык и литература

Главный редактор

Зейналова Севи́ндж – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Заместитель главного редактора

Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.* Азербайджанский университет языков, Баку

Ответственный секретарь

Аллахвердиева Айтен – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Корректор

Асланова Хатира – *отдел по науке*, Азербайджанский университет языков, Баку

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев Сархан – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
2. Ахмедов Фазил – *д.фил.ф., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
3. Алиева Самира – *д.фил.ф.* Азербайджанский университет языков, Баку
4. Мамедов Азад – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
5. Халилли Шахин – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
6. Ибрагим Ульфат – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
7. Гарибова Жалы – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
8. Садыгова Гюльнара – *д.ф.н.*, Азербайджанский университет языков, Баку
9. Велиева Нигяр – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
10. Джахангиров Фикрат – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
11. Ширалиев Амралы – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
12. Иманова Севда – *к.пед.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
13. Джафарова Лейла – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
14. Махмудов Масуд – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
15. Османлы Сара – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
16. Афат Аббасова – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Баку

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

17. Золтан Кевечес – *д.ф.н., проф.*, университет Этвас Лоранд, Будапешт
18. Левандовски Барбара – *проф.* Государственный университет прикладных наук в Конине, Польша
19. Милкович Эмма – *проф.* Белградский университет, Сербия
20. Пэрт Иан – *редактор журнала “ Visions of Azerbaijan ”* Великобритания, Вулверхемптон
21. Воробьева Ольга – *проф.* Киевский национальный лингвистический университет, Украина
22. Вафа Каздал – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанская дипломатическая академия (университет АДА), Баку
23. Др. Светлана Куртес, – Университет Мадейра, Португалия

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Aygün Xəlilova

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ VƏ MULTİKULTURALİZMƏ
AİD OLAN TERMİNLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ ƏKSİ
(*Akademik Kamal Abdullanın “Azərbaycan Multikulturalizmi”
kitabı əsasında*)..... 11

Südəbə Nuriyeva

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK LAYI VƏ LÜĞƏT FONDUNUN
İNKİŞAFINDA ROLU..... 18

Aygül Mirzəyeva

LEKSİK VAHİDLƏRİN LİŊVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ..... 24

Əfşan Əfşari

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ATALAR SÖZLƏRİNƏ
KOQNİTİV YANAŞMALAR 29

Əminə Səfərzadə

SÖZ SIRASI VƏ CÜMLƏ VURĞUSUNUN KORRELYASİYASI,
GÖNDƏRƏNİN KOMMUNİKATİV MƏQSƏDİNİ MÜƏYYƏN EDƏN
AMİL KİMİ..... 40

Fəridə Cəmilli

QADIN NƏSRİNİN DİLİNDƏ GENDER DOMİNANTLIĞININ FONETİK
TƏZAHÜR FORMALARI..... 45

ƏDƏBİYYAT

Leyla Şərifova

İNGİLİS VƏ İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA “AVESTA”
DOKTRİNASI, TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ HİPOTEZALARA DAİR 52

Səkinə Paşayeva

MARK TVEN YARADICILIĞINDA DİNƏ MÜNASİBƏT 62

<i>Çinarə Hüseynli</i>	
QƏZƏB SALXIMLARI ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI	70
<i>Lalə Namazova</i>	
HOLDEN KOLFİLD VƏ TRİKSTER OBRAZI ARASINDA BƏNZƏRLİK .	80
<i>Arzu Hacıyeva</i>	
ABŞ MULTİKULTURAL ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ XALİD HÜSEYİNİ FENOMENİ.....	89
<i>Mələhət Osmanova</i>	
HERTA MÜLLERİN “QƏLBDƏKİ HEYVAN” ROMANINDA YADDAŞ VƏ KİMLİK PROBLEMİ.....	95

METODİKA

<i>İradə Əsədova</i>	
DİSTANT TƏHSİLİN VIZUALLAŞDIRILMASININ EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASI VƏ TƏLƏBƏLƏRİN İNGİLİS DİLİNİ ÖYRƏNMƏ PROSESİNDƏ HƏVƏSLƏNDİRİLMƏSİ.....	103

ELMİ DİSPUT

<i>Əmrəli Şirəliyev</i>	
<i>Misgər Məmmədov</i>	
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNƏ METODİKİ VƏ PSIXOLOJİ YANAŞMALAR.....	109

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Aygun Khalilova</i> WAYS OF TRANSLATION OF MULTICULTURAL TERMS INTO ENGLISH (<i>Based on the book "Multiculturalism"</i> by Academician Kamal Abdulla).....	11
<i>Sudaba Nuriyeva</i> THE LEXICAL LAYER OF MODERN ENGLISH AND ITS PRINCIPLES IN ENRICHMENT PROCESSING.....	18
<i>Aygun Mirzayeva</i> LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECTS OF LEXICAL ELEMENTS.....	24
<i>Afshan Afshari</i> COGNITIVE APPROACHES TO PROVERBS IN DIFFERENT SYSTEMATIC LANGUAGES.....	29
<i>Amina Safarzade</i> CORRELATION OF WORD ORDER AND SENTENCE STRESS AS A FACTOR DISAMBIGUATING THE COMMUNICATIVE PURPOSE OF THE SENDER.....	40
<i>Farida Jamilli</i> PHONETIC FORMS OF GENDER DOMINANCE IN THE LANGUAGE OF WOMEN'S PROSE.....	45

LITERATURE

<i>Leyla Sharifova</i> THE AVESTA DOCTRINE, HISTORICAL REALITY AND HYPOTHESES IN ENGLISH AND ENGLISH-LANGUAGE LITERATURE.....	52
<i>Sakina Pashayeva</i> APPROACHES TO RELIGION IN MARK TWAIN'S WORKS.....	62
<i>Chinara Huseynli</i> FEMALE CHARACTERS IN THE "GRAPES OF WRATH".....	70

<i>Lala Namazova</i>	
THE SIMILARITIES BETWEEN THE CHARACTERS HOLDEN CAULFIELD AND TRICKSTER.....	80
<i>Arzu Hajiyeva</i>	
HENOMENON HALED HOSSEINI IN THE US MULTICULTURAL LITERATURE.....	89
<i>Malahat Osmanova</i>	
THE PROBLEM OF MEMORY AND IDENTIFICATION IN HERTA MULLER'S NOVEL "THE LAND OF GREEN PLUMS"	95

METHODICS

<i>Irada Asadova</i>	
INCREASING THE EFFECTIVENESS OF VISUALIZATION IN DISTANCE EDUCATION AND MOTIVATING STUDENTS IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH.....	103

SCIENTIFIC DISPUTE

<i>Amrali Shiraliyev</i>	
<i>Misgar Mammadov</i>	
METHODOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	109

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

- Айгюн Халилова*
ПУТИ ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОВ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА
(На основе книги академика Камала Абдуллы
Мультикультурализм).....11
- Судаба Нуриева*
ЛЕКСИЧЕСКИЙ СЛОЙ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
И ПРИНЦИПЫ ЕГО ОБОГАЩЕНИЯ.....18
- Айгюль Мирзаева*
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ.....24
- Афшан Афшари*
КОГНИТИВНЫЕ ПОДХОДЫ К ПОСЛОВИЦАМ НА
РАЗНЫХ СИСТЕМАТИЧЕСКИХ ЯЗЫКАХ.....29
- Амина Сафарзаде*
КОРРЕЛЯЦИЯ ПОРЯДКА СЛОВ И ФРАЗОВОГО УДАРЕНИЯ КАК
ФАКТОР, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ КОММУНИКАТИВНУЮ ЦЕЛЬ
ОТПРАВИТЕЛЯ40
- Фарида Джамилли*
ФОНЕТИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ГЕНДЕРНОГО ДОМИНИРОВАНИЯ В
ЯЗЫКЕ ЖЕНСКОЙ ПРОЗЫ.....45

ЛИТЕРАТУРА

- Лейла Шарифова*
ДОКТРИНА «АВЕСТА», ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ИПОТЕЗЫ
В АНГЛИЙСКОЙ И АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....52
- Сакина Пашаева*
ПОДХОДЫ К РЕЛИГИИ В ТВОРЧЕСТВЕ МАРКА ТВЕНА.....62
- Чинара Гусейнли*
РОЛЬ ЖЕНСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ В «ГРОЗДЬЯ ГНЕВА».....70

<i>Лала Намазова</i>	
СХОДСТВО МЕЖДУ ХОЛДЕНОМ КОЛФИЛДОМ И ОБРАЗОМ ТРИКСТЕРА.....	80
<i>Арзу Гаджиева</i>	
ФЕНОМЕН ХАЛЕДА ХОССЕЙНИ В МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ США.....	89
<i>Малахат Османова</i>	
ПРОБЛЕМА ПАМЯТИ И ИДЕНТИЧНОСТИ В РОМАНЕ ГЕРТЫ МЮЛЛЕР «СЕРДЦЕ-ЗВЕРЬ».....	95

МЕТОДИКА

<i>Ирада Асадова</i>	
ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ И МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	103

НАУЧНЫЙ ДИСПУТ

<i>Амралы Ширалиев</i>	
<i>Мисгар Мамедов</i>	
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	109

DİLÇİLİK

UOT 811.111

Aygün Xəlilova
Azərbaycan Dillər Universiteti
aygunkhalilli1962@gmail.com

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ VƏ MULTİKULTURALİZMƏ AİD OLAN TERMINLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ ƏKSİ (Akademik Kamal Abdullanın “Azərbaycan Multikulturalizmi” kitabı əsasında)

Açar sözlər: *ictimai-siyasi, multikulturalizm, sosial struktur, terminologiya, tərcümə yolları, funksiya.*

Key words: *socio-political, multiculturalism, social structure, terminology, translation ways, function.*

Ключевые слова: *социально-политический, мультикультурализм, социальная структура, терминология, методы перевода, функция.*

Son illər ərzində ictimai, sosial-iqtisadi, hərbi sahələrdə qarşısıalınmaz şəkildə müşahidə edilən fərqli dəyişikliklər onlar üçün açıq olan leksik-semantik dil sistemində vacib dəyişikliklərə aparıb çıxarmışdır. İctimai-siyasi leksika sahəsində də intensiv dəyişikliklərin olması labüd bir haldır. İctimai-siyasi leksika dilin leksik sisteminin bir hissəsidir. Burada cəmiyyətin sosial strukturu, dünyagörüşü, ölkənin ictimai həyatının təşkili üsulları xüsusilə əyani şəkildə əks olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai-siyasi terminologiya- mənşəyinə görə müxtəlif nominativ vahidlərin açıq sistemidir ki, burda millətin ictimai və siyasi sferalarını əks etdirmək üçün leksik, semantik və frazeoloji olaraq ixtisaslaşmış olan anlayışları ifadə etmək mümkündür.

İctimai-siyasi terminlər dedikdə, biz bura politologiya, fəlsəfə, sosiologiya, kulturologiya, diplomatiya, iqtisadiyyat, tarix və digər ictimai-humanitar elmlər sahəsində işlənən terminləri aid edirik. İctimai-siyasi leksika dilin xüsusi bir qatını təşkil edir və onun funksional səlahiyyətləri çox genişdir. KİV hesabına ictimai-siyasi leksikanın funksiyaları həm güclənir, həm də artır. Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının əsas bir hissəsini ictimai-siyasi

terminlər təşkil edir. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin semantik üsulla yaradılmasının əsas istiqamətlərindən biri dildə olan ümumişlək sözlərin terminləşməsidir. Məsələn, çevriliş, həmrəylik, xata, birlik, intizam, güc, kütlə, məsuliyyət, özbaşnalıq, səhlənkarlıq, tələb, təklif, artım və s.

Xata – şəxsin dövlətə, cəmiyyətə və digər şəxslərə qarşı təqsirgarcasına törətdiyi, ictimai təhlükəli hüquq pozuntusu. Xətalər ictimai həyatın müxtəlif sahələrində törədilir, müxtəlif təcavüz obyektlərinə və hüquqi nəticələrə malikdirlər. O, mülki, inzibati və intizam hüquq pozuntularına təsnif edilir [2, s. 168].

Birlik – həyat şəraitinin oxşarlığı, norma və dəyərlərlə, sosial identikliyin dərk edilməsi və təşkilati münasibətlərlə bağlı olan insan toplumu [2, s. 58].

İşğal – bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini güc yolu ilə tutması, həmin ölkənin suveren hüquqlarını tapdalaması [2, s. 163].

İctimai-siyasi sahədə beynəlmiləl terminlərdən istifadə olunması və xüsusən ingilis dilindən terminlərin alınması prosesi çox artmışdır. Məsələn: Brifinq (ingiliscə briefing qısa təlimat) – kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin qısa müddətli müşavirəsi [2, s. 62].

Hippi (ingiliscə hippie) – 1) Qərbi ölkələrində cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini inkar edən, tüfeyli həyat sürən gənclər qrupları; 2) özünü həddən artıq intizamsız, ədəbsiz aparan insan [2, s. 131].

İctimai-siyasi terminologiyada şəxs adları ilə bağlı yaranan terminlər də çoxluq təşkil etməkdədir. Məsələn, Babuvizm – Qraks Babef və onun tərəfdarlarının yaratdığı təlim [2, s. 44].

Bu terminlər mənşəyinə görə müxtəlif, əsasən qərbi avropa dillərinə məxsusdur və ifadə etdikləri anlayışlarla birlikdə dilə keçmişdir.

Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin yaranmasında iki mənbədən istifadə olunur: dilin daxili imkanları və alınma terminlər. Müasir dövrdə dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə və yenilənməsində alınma ictimai-siyasi terminlər xüsusi yer tutur və zaman keçdikcə bu daha çox vüsət alır. Yeni terminoloji sistemlər dünyada baş vermiş ictimai-siyasi dəyişikliklər zəminində meydana çıxır. İctimai-siyasi proseslər ölkələr və millətləri yaxınlaşdırdıqca söz-terminlərin alınma prosesi də güclənir.

Bu cür terminlərin çox gəldiyi kitablardan biri də müəllifi akademik K.Abdulla olan “Azərbaycanın Multikulturalizmi” kitabıdır. Bu kitabın ingilis dilinə tərcüməsi zamanı iki əsas üsul xüsusilə üstünlük təşkil edir. Bunlardan birincisi – təcümə edilən termini olduğu kimi saxlamaqdır. İkinci üsulda isə dildə elə termin yaradılır ki, bu da həmin terminin mənasını eynilə izah edir.

Göstərilən misallar əsasında mültikulturalizmə aid olan terminlərin ingilis dilində necə əks olunmasına nəzər yetirək.

Cəmiyyətin siyasi və ictimai dünyagörüşünün sərhədləri genişləndikcə, həmin cəmiyyətə məxsus olan insanların leksik fondunda yeni sözlər ortaya çıxır.

Apartheid (afrikan dilindən tərcümədə “ayrılıq”, “ayrılıqda yaşamaq” mənasını verir) Cənubi Afrika Respublikasında 1948-1994-ci illərdə tətbiq olunan siyasətdir. *qloballaşma*, mədəniyyətlərin qovuşduğu bir şəraitdə izolyasiya siyasətinin də yanlış olduğu müəyyən olundu [1, s. 19]

Apartheid in translation from the Afrikaans language means isolation, separation and living in isolation. it was a policy pursued by the ruling National Party in the Republic of South Africa from 1948 to 1994. It became clear that the policy of isolation is mistaken in conditions of *globalization*, when cultures mix and merge [10, s. 23].

Burada tərcüməçi transkripsiya və transliterasiya üsulundan istifadə etmişdir.

Apartheid (noun) – a policy or system of segregation or discrimination on grounds of race. – *Apartheid*.

Globalization (noun) – the process by which businesses or other organizations develop international influence or start operating on an international scale. – *qloballaşma*.

Ədəbiyyatda *multikulturalizmin zəif və güclü formalarının* olmasına dair fikirlər mövcuddur. Multikulturalizmin bu formaları arasında mühüm fərqli cəhətlər vardır [1, s. 21].

There are various views in the literature concerning the *soft and hard forms of multiculturalism* and the distinct differences between them [10, s. 24]

Burada verilmiş terminlər öz əksini kalka üsulu ilə tapmışdır.

Soft multiculturalism (collocation) – In what we tentatively could call the individualist or the “soft” version of multiculturalism, it is perceived as a system where the individual can choose to live in whatever way she or he wishes. – *multikulturalizmin zəif forması*.

Hard multiculturalism (collocation) – this version, a community may legally and socially enforce its own mores and traditions, whatever it holds sacred. In the most extreme form of this version of multiculturalism, the community may even mobilize its own police force and legal system in order to demand, to some extent or another, the conformity of individuals – *multikulturalizmin güclü forması*.

Professor Çandran Kukatasın qeyd etdiyi kimi, bu dövlətlərdə *liberalizm*ə yaxud liberal dəyərlərə hətta uyğun gəlməyən müxtəlif mədəniyyətlərin

yaxud adət-ənənələrin olmasına *dözümlülük* nümayiş etdirilir. Onun fikrinə, *klassik liberal cəmiyyət qeyri-liberal* elementləri ehtiva edə bilər [1 s. 21].

Prof. Kukathas has observed that in these countries *tolerance* is shown towards various cultures or customs and traditions that are not in themselves consistent with *liberalism* or liberal values. According to him, *classical liberal society* is able to embrace even *illiberal* elements. Burada terminlərin əksəriyyəti transkripsiya və transliterasiya üsulu ilə tərcümə olunmuşdur [10, s. 25].

“Azərbaycan multikulturalizmi” fənnində müşahidə metodu geniş tətbiq olunur. Məsələn, bu metod vasitəsilə ölkəmizdə müxtəlif etnik qrupların və dini konfessiyaların nümayəndələri arasında heç bir qarşıdurmanın olmasını, bundan başqa onlar arasında xoş münasibətlərin olmasını müəyyən etməklə burada multikultural şəraitin yüksək səviyyədə olması haqqında nəticəyə gəlmək mümkündür. Bundan başqa müqayisə analogiya üzrə əqli nəticələrdə də əhəmiyyətli rol oynayır [1, s. 26].

For example, through observation it is possible to determine the absence of any confrontation among members religious confessions or different ethnic groups, as well as to determine the presence of friendly relations among them and to conclude that the multicultural climate is at a high level. Besides, comparison plays a key role in analogy [10, s. 31].

Bu terminlərin tərcüməsi zamanı həm transkripsiya və transliterasiya, həm də ekvivalent üsulundan istifadə olunmuşdur.

Religious confessions (collocation) – Also called confession of faith. a formal profession of belief and acceptance of doctrines, as before being admitted to church membership – *dini konfessiya*.

Multicultural climate (collocation) – diversity in terms of ethnicity, gender, religious, social belonging, etc. – *multikultural şərait*.

Analogy (noun) – something that shows how two things are alike, but with the ultimate goal of making a point about this comparison. – *analogiya*.

Ekspərimənt (lat. experimentum – “təcrübə”) – empirik tədqiqatın elə bir metodudur ki, o, bu və ya digər müddəanın həqiqiliyini yoxlamaq məqsədilə müşahidə situasiyasını yaradaraq nəzarət və idarə olunan şəraitdə əşya və hadisələri tədqiq edir [1, s. 27].

Experimentation (experimentum in Latin, which means practice) is a methodology of empirical research that institutes observation in order to determine the truthfulness of a provision and studies objects and phenomena in controlled and managed conditions [10, s. 32].

Burada mütərcim iki yoldan istifadə etmişdir. Birinci transkripsiya və transliterasiya. İkincisi ekvivalentin verilməsi və ya terminin mənasının izah olunması.

Empirical (adjective) – based on what is experienced or seen rather than on theory – *empirik*.

Phenomena (noun) – an object or aspect known through the senses rather than by thought or intuition – *aşya və hadisələr*.

Son dövrdə Avropanın bir sıra ölkələrində etnik və dini radikalizm, ksenofobiya, antisemitizm, islamofobiya meyillərinin artması qeyd olunanların bariz nümunəsidir [1, s. 38].

The increase of ethnic and religious radicalism, xenophobia, and anti-Semitism and Islamophobia in several European countries in recent years is a striking example of the consequences of these problems [10, s. 43].

Bu terminlərin tərcüməsi zamanı həm transkripsiya və transliterasiya, həm də ekvivalent üsulundan istifadə olunmuşdur. Religious radicalism (collocation) – a process by which a person or group comes to adopt increasingly extreme religious ideals and aspirations – *dini radikalizm*.

Xenophobia (noun) – extreme dislike or fear of foreigners, their customs, their religions, etc – *ksenofobiya*.

Anti-Semitism (noun) – the strong dislike or cruel and unfair treatment of Jewish people – *antisemitizm*.

Islamophobia (noun) – unreasonable dislike or fear of, and prejudice against, Muslims or Islam – *islamofobiya*.

Tolerance (noun) – willingness to accept behaviour and beliefs that are different from your own – *dözümlülük*.

Liberalism (noun) – the political belief that there should be free trade, that people should be allowed more personal freedom, and that changes in society should be made gradually – *liberalizm*.

“Tarixi təcrübə göstərir ki, pan-islamizm, bir tərəfdən, teokratik və klerikal-mürtəcə hərəkətin formalaşmasına səbəb olmaqla, digər tərəfdən isə müsəlman dünyasında milli ideologiyanın formalaşmasına mane olmaqla, müsəlman xalqlarının müstəqilliyinə əngəl yaradır [1, s. 42].

Historical experience shows that pan-Islamism is leading to the formation of reactionary, theocratic movement, on the one hand, and hindering the formation of national ideology in the Muslim world and the independence of the Muslim peoples, on the other [10, s. 48].

Burada terminlərin tərcüməsi əsasən transkripsiya və transliterasiya üsulları ilə tərcümə olunmuşdur.

Pan-islamism (noun) – s a political ideology advocating the unity of Muslims under one Islamic country or state – often a caliphate – or an international organization with Islamic principles – *pan-islamism*

Reactionary movement (collocation) – A reactionary movement advocates the restoration of a previous state of social affairs – *klerikal-mürtəce hərəkat*.

Theocratic movement (collocation) – relating to theocracy (= government by religious leaders), or to a particular theocracy – *teokratik hərəkat*.

Qeyd olunmuş misallar və onlara verilmiş şərhlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tərcümənin dəqiq və keyfiyyətli olması üçün tərcüməçi dəqiq mənanı dəqiq müəyyənləşdirməli və onu ya mətndə, yaxud əlavə şərhlərdə tam çatdırılmasına nail olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycanca multikulturalizm: bibliografiya /layih. rəhb. Ə.Qarayev; elmi red. K.Abdullayev; ixt. red. və burax. məsul K.Tahirov; rəy.: E.Nəcəfov, A.Məmmədov; red. G.Səfərəliyeva. – Bakı, 2016.
2. Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar institutu. № 2. “Elm və təhsil” nəşriyyatı. Bakı, 2016
3. Bayramov, Q. Tərcümə sənəti. – Bakı: “OKA Ofset” nəşriyyatı, 2008.
4. Terminologiya məsələləri. –Bakı: “Elm”, 2020.
5. Atakişiyev, B. İnzibati hüquq və terminlər. – Bakı, 2008.
6. Abbasbəyli, A., Cəfərov, V., Qafarov, Z. Diplomatiya terminləri lüğəti. – Bakı: 2000.
7. Politologiya izahlı lüğəti. Bakı, 2007.
8. Sadıqova, S. Azərbaycan terminologiyasının standartlaşdırılması. – Bakı: Elm, 2015, səh.124.
9. Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, -1973, 73s.
10. Azerbaijani Multiculturalism – Baku International Multiculturalism Centre, 2018.
11. Multiculturalism as fairness: Will Kymlicka’s multicultural citizenship
12. Gottfried, P. E., Multiculturalism and the politics of guilt. Ottawa: University of Ottawa press, 2002.

Aygün Khalilova

Summary

Ways of translation of multicultural terms into English

The article is devoted to the terminology translation. It deals with ways of translating multicultural terms into English. The article shows the importance of

terminology translation in various fields of science. The main goal of the article is to show the equivalents of multicultural terms in English and separate their levels in order to identify their interpretation methods. Different methods of transformation and definitions of the terms used in “Azerbaijani Multiculturalism” are commented.

Айгюн Халилова

Резюме

Пути перевода терминов мультикультурализма

Статья посвящена переводу терминов мультикультурализма на Английский язык. В статье объясняется важность терминологии в различных областях науки. Прокомментированы различные методы трансформации. Определяются термины используемых в «Мультикультурализм в Азербайджане».

Rəyçilər: fil.f.d. İ.Orucova,

fil.f.d., dos. F.İsmayılova

Redaksiyaya daxil olma: 01.03.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə:05.03.2021

Çapa qəbul olunma: 22.03.2021

UOT 81.374

Südabə Nuriyeva
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
muradsalamov733@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK LAYI VƏ LÜĞƏT FONDUNUN İNKİŞAFINDA ROLU

Açar sözlər: *dil, alınma sözlər, leksikologiya, terminologiya, lüğətçilik.*

Key words: *language, adoption, lexicology, terminology, composition of vocabulary.*

Ключевые слова: *язык, заимствованные, лексикология, терминология, составление словарей.*

Dilin tarixi inkişaf dövrü ərzində müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalması, həmçinin dilin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində və müxtəlif ərazilərdə istifadə olunması səbəbindən olan lüğət tərkibindəki sözlər öz xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif laylara bölünür. A.A.Reformatski dilin lüğət tərkibindəki sözləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Alınma sözlər;
2. Terminlər və ümumişlək sözlər;
3. İdiomatik və qeyri-idiomatik leksika;
4. Ekspressiv və qeyri-ekspressiv leksika;
5. Neytral və stilistik çalarlara malik leksika.

Hər bir dilin lüğət tərkibində milli sözlərlə yanaşı, başqa dillərdən alınmış sözlər də olur. Məsələn, ingilis dilinin lüğət tərkibinin çox hissəsi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dillərdən götürülmüş sözlərdən ibarətdir. Beləki, ingilis dilinin lüğət tərkibində latın, fransız, skandinav, yunan dillərindən alınmış sözlər mövcuddur. Bu alınma sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə iki yolla daxil olur: şifahi nitq (yəni birbaşa) yolu ilə və yazılı nitq (yəni dolaylı). Şifahi nitq ilə alınan sözlər müəyyən tarixi dövrlərdə baş vermiş və bu sözlər tam assimilyasiya olmuş sözlərdir. Məs: *inch, mill, street* və s.

Yazılı nitq yolu ilə alınmış sözlərə isə bunları nümunə gətirmək olar. Məs: *communiqué, belles-lettres, mavi* və s.

Bu sözlər öz yazılış və tələffüz formasını saxlamaqla, uzun və mürəkkəb proseslə qarşılaşmışlar. Bir dildən başqa dilə daxil olan sözlər həm də dəyişikliyə uğrayır, amma bəzi xüsusiyyətlərini saxlayırlar. Bəzən sözün yazılış və tələffüz forması (səslər, hərfələr) alınma mənşəli olduğunun göstərici-

si ola bilər. İngilis dilində [v, dʒ] səsləri ilə səslənən sözlərin alınma mənşəli olmasının göstəricisidir. Məsələn: *vase*, *zera*-fransız sözləridir. *Zinc*-alman, *jungle*-hind sözüdür. Bunu demək lazımdır ki, hər bir sözün morfoloji strukturu və qrammatik formaları həmin sözün alınma olduğunu göstərir. Məs.: *violan cello*, *bacterium*. Bu sözlərdəki şəkilçilər onun alınma olduğunu bəlli edir. Sözlərin alınma olduğunu, həmçinin onların leksik mənalınının köməyi ilə də müəyyənləşdirmək olar.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərdən yalnız sözlər deyil, həmçinin sözdüzəldici şəkilçilər də (məsələn, *-able*, *-ment*, *ity*, *-age*) alınır.

Bundan savayı ingilis dilinin lüğət tərkibinə idarəçilik ilə bağlı bir sıra sözlər daxil olmuşdur. Məs.: *government*, *trainer*, *major*, *treaty*, *tax*, *royal*, *reason* və s.

Milli sözlər də ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş və onun əsas hissəsini təşkil edir. Bu sözlərə nümunə olaraq, *summer*, *winter*, *storm*, *rain*, *ice*, *ground*, *care*, *rest*, *lead*, *coal*, *iron*, *hat*, *shirt*, *shoe*, *make*, *meet*, *see*, *send*, *broad*, *deep*, *drive* və s. German mənşəli sözləri göstərmək olar.

Terminlərin və ya elmi sözlərin müəyyən elm, bilik və mədəniyyət sahələrində istifadə olunan sözlər ilə birbaşa bağlılığı olmalıdır. Hər bir elm sahəsinin özünün işlətdiyi termini olmalıdır. Bu terminlərin əsas xüsusiyyəti onların reprezentativ funksiyaya malik olmasıdır. Reprezentativ funksiya tələb edir ki, termin aid olduğu anlayışı dəqiq, birmənalı, müstəqil ifadə etsin.

Terminlərdə çoxmənalılığa yol vermək olmaz. Bir termin bir neçə elm sahəsində ifadə edilə bilər, bu xüsusi peşə sahələrinə aid olduğu üçün həmin sahəni əhatə edir. Terminlər ədəbi lüğət tərkibinin xüsusiləşdirilmiş hissəsidir. Terminlər geniş yayılmış elm sahəsi ilə bağlı olmaları səbəbindən daha çox insan kütləsinə aydın olurlar. Burada termin və professionalizmlər arasında müəyyən qarışıqlıqlar yaranır ki, bu sonrakı məqalələrdə aydınlaşdırılacaq. Dilin lüğət tərkibi daimi dəyişiklik vəziyyətindədir. Belə ki, sözlər mənalarnı dəyişir, bəzən dilin lüğət tərkibindən çıxır və istifadə olunmur. Yeni sözlər yaranır və onlar köhnələrini tamamilə əvəz edir. Sözün nadir hallarda işlənməyə başlaması, sözün köhnəlmə prosesinin başlanğıcıdır. Bu cür sözlər “köhnəlməkdə olan sözlər” adlanır, yəni onlar tədricən ümumi istifadədən düşmək vəziyyətindədirlər. Bu sözlər arxaizmlər adlanır ki, onları tarixi sözlər qrupu ilə qarışdırmaq olmaz. Əgər hər hansı bir əşya artıq istifadə olunmursa onun adı tarixi sözə çevrilir. Tarixi sözlər istifadə olunmasa da, dildən heç vaxt yox olmurlar. Onların yaddan çıxmasına baxmayaraq, cəmiyyətin inkişafının müəyyən dövrünə aid olduqları üçün, ondan təcrid oluna bilməzlər. Tarixi sözlərə “*geoman*”, *mace*, *shiled*, *sword* sözlərini mi-

sal göstərmək olar. Bu sözlərin sinonimləri yoxdur, lakin arxaik sözləri onların müasir sinonimləri əvəz edir.

Dilin tarixində hər bir dövr böyük sayda yeni sözlərin yaranması ilə müşahidə olunur. Bu sözlərin böyük bir hissəsi çox qısa müddətdən sonra yox olur. Bu sözlər xüsusi halda yalnız bir dəfə istifadə olunmaq üçün yaradılır və heç vaxt təkrarlanmırlar. Onlar müvəqqəti xarakterə malikdirlər. Xüsusi hal üçün yaradılmış yeni söz yalnız verilmiş halda istifadə olunmaq üçün nəzərdə tutulur. Bu cür sözlər şəkilçilərin əlavə edilməsi və ya bir neçə sözün birləşdirilməsi yolu ilə yaranırlar.

Elmin və sənayenin sürətli inkişafı nəticəsində yeni anlayışlar yaranır və bir çox hallarda bu anlayışları adlandırmaq ehtiyacı ortaya çıxır. Yeni anlayışların adlandırılması üçün yeni sözlər və ya “Neologizmlər” yaradılır. “Neologizmlər” mövcud olan sözə yeni adın və ya mənanın verilməsi və ya digər dillərdən yeni sözlərin alınması yolu ilə yaranırlar. İngilis dilində yeni sözlərə misal olaraq X-ray, laser, robotics, hyperspace və s. kimi sözləri göstərmək olar. İngilis dilində neologizmlərin aşağıdakı yaranma yolları var:

1. Dildə mövcud olan sözyaradıcı vasitələrin köməyi ilə yeni sözlərin yaranması;

2. Dildə mövcud olan sözlərə yeni mənaların verilməsi ilə;

3. Başqa dillərdən, sözlərdən sözlərin götürülməsi ilə;

4. Sözlərin qısaldılması ilə, məsələn, laser-light-Amplification by Stimulated Emission of Radiation.

5. İsimlərdən feillərin yaranması yolu ilə, məsələn. ship-to ship;

Bəzən neologizmlərin ifadə etdikləri anlayışlar, əşyalar, faktlar gündəlik həyatımıza o dərəcədə çox sıx daxil olur ki, onları ifadə edən sözlər müəyyən müddətdən sonra neologizm kimi qəbul olunmur. Bəzən isə cəmiyyətdə, texnikada, sənayedə baş verən köklü dəyişikliklər nəticəsində yeni anlayışları ifadə edən sözlər nəinki neologizm kimi qəbul olunmur, hətta köhnə sözə çevrilərək istifadədən düşür.

Bilirik ki, dil insanların müxtəlif yaradıcılıq sahələri ilə əalqədar olan cəmiyyət məhfumudur və onun inkişafı daim özünün lüğət tərkibində əksini tapır. Leksika dilin tərkibinə aid olan bütün sözlərin birliyidir. Leksika dedikdə, dildə olan sözlərin hərtərəfli məna çalarlığı başa düşülür. Leksikologiyanın predmedi hazırki dilin lüğət tərkibidir. Dilin əsasını lüğət fondu ilə birlikdə ilin qrammatikası təşkil edir [1, s.220].

Lüğət fonduna daxil olan sözlər çox işlənir və uzun müddət ərzində dil fondundan çıxmır. Amma dilin tərkibi daim inkişafdadır və daim dəyişir. Lüğət fondu tərkibində dəyişikliklər gec-gec olur. Hər sahədə inkişaf getdiyi

kimi, dilin leksikasında da o, öz əksin tapır. Dilə daxil olan sözlər dildən çıxan sözlərdən çox olduğu üçün deyə bilərik ki, dil daim zənginləşir. Bu yeni sözlər iki yolla lüğət tərkibinə daxil olur: alınmalar və söz yaradıcılığı ilə.

Söz yaradıcılığı, bunlar terminlərdir ki, ümumi anlayış bildirir. Bu anlayış altında müxtəlif yollarla dilə daxil olan və həmin müddət ərzində dildə inkişaf edən terminlər başa düşülür. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən o dildə danışan adamların hamısı eyni dərəcədə istifadə etmir. Hər bir adam, şəxs öz ixtisasından, təhsilindən, sənətindən asılı olaraq müəyyən miqdarda müxtəlif sözlər işlədir. Bu cəhətdən dilin ümumi lüğət tərkibi olduğu kimi, hər adamın bir-birindən fərqli olan özünəməxsus lüğət ehtiyatı var. Bir dildə danışan adamların hamısına məlum olan və hamı tərəfindən sisteməlik şəkildə işlədilan sözlər dilin əsas lüğət fondu adlanır. Lüğət fondu dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini, daha doğrusu onun özəyini təşkil edir. Bu səbəbdən əsas lüğət fondunda onu dilin lüğət tərkibindən fərqləndirən və ya birləşdirən bir sıra cəhətlər var: [2, s.538]

1. Əsas lüğət fondu lüğət tərkibinin inkişafında və söz yaradıcılığında mühüm rol oynayır. İstər düzəlmə və ya istər mürəkkəb sözlər əsas lüğət fonduna daxil olaraq şəkilçi artırmaqla və ya həmin sözlərin birləşməsi ilə əmələ gəlmişdir. Məsələn: seçici-seçmək; əvəzlik-əvəz; ad-adlıq; on iki mərtəbəli-on iki mərtəbə və s.

2. Dilin lüğət tərkibi arası kəsilmədən inkişaf edib artdığı kimi, əsas lüğət fondu da inkişaf edib artır. Zaman keçdikcə, xalqın mədəni səviyyəsi artdıqca lüğət tərkibində olan bir çox sözlərdən hamı istifadə etməyə başlayır və onlar, yəni bu sözlər dilin lüğət fonduna keçir.

Lakin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər əsas lüğət fonduna keçməyə də bilər. Odur ki, sözlərin lüğət tərkibinə və oradan da onun əsas lüğət fonduna keçmə prosesi bütün sözlərdə eyni dərəcədə və eyni zamanda olmur. Elə sözlər vardır ki, onlar dilin lüğət tərkibinə daxil olur və onların lüğət fonduna keçməsi üçün heç bir ehtiyac hiss edilmir. Sözlərin qalan bir qismi isə ehtiyacdən sılı olaraq tədricən, bir qismi isə sürətlə lüğət fondun keçir, dilin əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin əksəriyyəti qohum dillərin lüğət tərkibi ilə bir ümumilik təşkil edir. Bu cəhətdən əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin əksəriyyəti, öz tarixi etibarı ilə, dilin daha qədim dövrlərini əks etdirir. Bu cəhəti nəzərə alaraq söz yaradıcılığında, o cümlədən, termin yaradıcılığında qohum dillərin lüğət tərkibindən istifadə etmək, bütün sahələr üzrə terminologiyayı inifikasiya etmək daha düzgün, daha elmi və məqsədə uyğundur. Bu əlbəttə xüsusi simpozium bə konfranslarda öz həllini tapıb praktikada tətbiq edilməməlidir. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən

eyni dərəcədə istifadə edilmir. Elə sözlər vardır ki, onlardan tez-tez, elə sözlər də vardır ki, az-az istifadə edilir. Bu cəhətdən ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər aktiv və passiv olmaq üzrə iki qismə ayrılır. Lüğətin aktiv qisminə xas lüğət fondunu təşkil edən bütün sözlər və ixtisasla əlaqədar olaraq, dilin ayrı-ayrı sahələrində istifadə edilən sözlər terminlərdir. Bu sözlər hamı tərəfindən istifadə edilməsə də, bu və ya digər ixtisas sahələrində çalışan insanlar bunlardan aktiv şəkildə istifadə edirlər.

Lüğətin passiv qisminə öz işlənmə gücünü itirmiş, köhnə ədəbiyyatda, lüğətlərdə qalmış və çox az adama tanış olan, eyni zamanda müəyyən münasibətlərlə əlaqədar dilə yenicə gəlmiş və hələ özünə möhkəm yer tapmamış sözlər daxil edilir. Belə sözlər müasir ingilis dili sistemindən və onun aktiv lüğət qismindən kənar qalır [3, s.208].

İngilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafı, zənginləşməsi prosesi onun qayda-qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmiş və etməkdədir. Dil xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin parlaq göstəricisidir. O, insanların əmək və ictimai fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyətdə inkişaf edən və dəyişən nə varsa, dərhal dildə öz əksini tapır. Dilin lüğət tərkibi daim artır və inkişaf edir: yeni məfhumlar, yeni sözlər, yeni adlar tələb edir [4, s.160].

Lüğət tərkibinin zənginləşməsi söz yaradıcılığı prosesilə əlaqədardır. Sözyaratma dilin, onun özülünü təşkil edir. Dildə “sözyaratma” məfumu sinxron və diaxron aspektlərdə işlədilir. Diaxron sözyaratmada törəmə sözlərin hansı vasitələrin köməyi ilə yarandığı araşdırılır. Sinxron söz yaratmada isə söhbət törəmə sözlərin derivasion (sözyaratmada) mənasının hansı vasitələrlə ifadə olunmasından gedir. Sinxron sözyaratmada dildəki vahidlərin bir-birinə münasibətini, diaxron sözyaratmada isə bir vahidin digər vahidlərdə keçməsinə öyrənir. Dilin lüğət tərkibinin keyfiyyət baxımından zənginləşməsi sözün semantik strukturunun da dəyişməsindən asılıdır. Sözlərin mənasının dəyişməsi dilin tarixində tez-tez baş verən hadisədir. Mənanın dəyişməsi geniş anlayışı ifadə edən mənanın dəyişərək daha dar və ya xüsusi anlayışı ifadə etməsidir. Bunu əsasən Fransız dilindən alınmış sözlərin mənasında daha aydın görmək olur. Beləki, ingilis dilinin zənginləşməsi həmin dilin söz yaradıcılığı ilə deyil, həmçinin başqa dillərdən alınmalar vasitəsilə də həyata keçirilir. Bunlar, yeni alınmalar dilin lüğət tərkibinə müxtəlif yollarla daxil ola bilər, müxtəlif dillərdə özünü müxtəlif formada göstərir. Bu mövzuya gələn məqalələrdə toxunacağıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Antuşkina, Q.B., Afanasyeva, O.V., Morozova, N.N. Leksikologiya anqliysovo yazıka. – Moskva: Nauka, 1985, 220 s.
2. Rəcəbov, Ə.Ə., Hacıyeva, Z.C. Dilçilik tarixi. – Bakı: Maarif, 1998, 538 s.
3. Nuriyeva, S.H. İngilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsi və onun inkişaf perspektivləri. – Bakı: -2018. İSN. (978-9952-473-43-8), 208 s.
4. Rəcəbov, Ə.Ə. Dil, Şüür, cəmiyyəti, tarix. – Bakı: Azərnaşr, 1993, 160 s.

Sudaba Nuriyeva

Summary

The Lexical Layer Of Modern English and its Principles in Enrichment Processing

The article is devoted to the lexical layer of Modern English and its principles in enrichment processing. As to the influence of various changes during the historical development of the English Language and its usage in different spheres of the human life, English vocabulary is divided into various layers due to the characteristics of the words, word-phrases. The division of different layers has positive influence on development of the English language and always plays a great role in its enrichment processing as well.

Судаба Нуриева

РЕЗЮМЕ

Лексический слой современного английского языка и принципы его обогащения

Статья посвящена лексическому слою современного английского языка и его принципам обработки по обогащению. Что касается влияния различных изменений в ходе исторического развития английского языка и его использования в разных сферах жизни человека, то английская лексика делится на различные слои в зависимости от особенностей слов, словосочетаний. Разделение на разные слои положительно влияет на развитие английского языка, а также всегда играет большую роль в его обогащении.

Rəyçi: fil.f.d., dos. F.Allahverdiyeva

Redaksiyaya daxil olma: 16.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 20.04.2021

Çapa qəbul olunma: 03.05.2021

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-309>

UOT 81.

Aygül Mirzəyeva
AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu,
H.Cavid prospekti 117,
mirzeli89@mail.ru

LEKSİK VAHİDLƏRİN LİŊVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *dil, mədəniyyət, linqvokulturoloji, cəmiyyət, leksika.*

Key words: *language, culture, linguocultural, society, lexicon.*

Ключевые слова: *язык, культура, лингвокультурный, общество, лексика.*

İnsan sosial varlıqdır. Onun sosiallığını digər insanlarla ünsiyyətdə olması təmin edir. Bu da dil vasitəsilə həyata keçirilir. Demək ki, insanın sosial varlıq olması dildən asılıdır. İctimai xarakter daşıyan dil vasitəsilə insan öz fikir və hisslərini qarşısındakına ötürür, eyni zamanda onun düşüncələrini öyrənmək imkanı əldə edir. İctimai təbiəti eyni zamanda onunla izah olunur ki, dil cəmiyyət tərəfindən yaradılır və cəmiyyətə xidmət edir. Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, Humboldtun dediyi kimi, eyni zamanda xalqın ruhunu özündə yaşadan məfhumdur. Dili yaradan cəmiyyət ona öz ruhunu da ötürür: adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, psixologiyasını, varlığının mədəni mahiyyət daşıyan tərəflərini dildə əks etdirir. Görkəmli dilçi Əbülfəz Rəcəbli dilə aşağıdakı tərif verir: “Dilə struktur baxımından yanaşsaq, ona belə bir tərif verə bilərik: dil işarələr və onlar arasında əlaqələr sistemidir. Dilə onun funksiyaları, cəmiyyətdəki rolu və insan həyatındakı əhəmiyyəti baxımından yanaşdıqda isə ona belə bir tərif vermək olar: dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, insan fikrinin, təfəkkürünün formalaşması vasitəsi, insanların estetik-emosional hisslərinin ifadə vasitəsi, insanın mənəvi aləminin, əxlaqının, davranışının, xalqın mənəvi ruhunun formalaşması vasitəsidir” [7, s. 2].

Dil də, mədəniyyət də insan tərəfindən yaradılır və insana xidmət edir. Bu baxımdan dil və insan əlaqələrini öyrənərkən, ilk növbədə, dil – insan və dil – mədəniyyət münasibətləri tədqiqat obyektinə çevrilir. Çünki insan dil və mədəniyyət əlaqələrində mərkəzi funksiya daşıyır. Dil materialının mədəni sferada, mədəni ünsürün dildə özünü göstərməsi insan fəaliyyəti əsasında reallaşır. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi insanın ünsiyyət vasitəsi kimi dildən istifadə etdiyi dövrdən başlayır. Cəmiyyətin inkişafı elm-

texnikanın, mədəniyyətin inkişafı ilə düz mütənasibdir. Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişiklik onun dilində öz əksini tapmaya bilməz.

Mədəniyyət bəşəriyyətin sosial yaddaşı adlandırılır. Milli mədəniyyətin gələcək nəsillərə ötürülməsini dilin akkumulyativ funksiyası təmin edir. Bəşəriyyətin özündən əvvəlki nəsillərin tarixi təcrübələrini toplaması və ondan istifadə etməsinə dilin akkumulyativ funksiyası deyilir. Dil mədəniyyətin ötürücüsü, eyni zamanda onun varlığını, davamlılığını mühafizə edən bir vasitədir. Öz ana dilini öyrənən hər bir yeni nəsil, eyni zamanda özündən əvvəlki nəsillərin xarakterik xüsusiyyətlərini, mentalitetinin spesifik cəhətlərini mənimsəyir.

İctimai inkişaf, insanların mədəni səviyyəsinin qalxması ədəbi dilin normalarının müəyyənlişməsinə, istifadə dairəsinin genişlənməsinə də səbəb olur. “Əslində ictimai, mədəni mühitin dəyişməsi ədəbi dilə çox vaxt öz ciddi təsirini göstərir. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi səciyyəvi misal ola bilər. Azərbaycan ədəbi dili öz inkişaf tarixində iki böyük dövr keçmişdir: XIII-XVII əsrlərdəki Azərbaycan ədəbi dili və XVIII əsrdən indiyədək mövcud olan Azərbaycan ədəbi dili. Məlum olduğu üzrə, hər iki dövrün ədəbi dili arasında istər leksik, istərsə də fonetik və qrammatik cəhətdən ciddi fərqlər vardır və onlar daha çox dilxarici amillərlə bağlıdır” [1, s. 109]. Dil və mədəniyyətin əlaqə və təsiri qarşılıqlı surətdə baş verir. Belə ki, mədəni inkişaf dilin zənginləşməsinə təsir etdiyi kimi, eyni zamanda dil də xalqın dünyagörüşünün tənzimlənməsində böyük rol oynayır.

Mədəniyyətin dilə təsiri dilin leksik qatında özünəməxsus şəkildə özünü göstərir. Bu dil vahidləri xalqın mədəniyyətini, dünyagörüşünü, ictimai şüurunu ən dolğun şəkildə əks etdirir. Elm-texnikanın inkişafı, yeni anlayışların xalqın həyatına daxil olması dildə yeni sözlərin, ifadələrin yaranmasına, bəzi ifadələrin arxaikləşərək dildən çıxmasına, bəzi leksik vahidlərin semantikasının dəyişməsinə səbəb olur.

Dilin leksikasının linqvokulturoloji səciyyə daşıyan laylarından biri tabu və evfemizmlərdir. “Tabu – cəmiyyətdə qəbul edilmiş, müəyyən qismi məsuliyyət doğuran və cəmiyyətin üzvünün hansısa bir hərəkətinə aid edilən qadağalar, ictimai yerlərdə işlədilməsi münasib sayılmayan sözlərdir”. [5, s.71]

Cəmiyyət tərəfindən istifadəsi qadağan, qeyri-münasib hesab olunan leksik vahidlər – sözlər, ifadələr tabu hesab olunur. Dildə tabunun əvəzləyicisi rolunu oynayan söz və ifadələr isə evfemizmlərdir. Evfemizm qeyri-etik, vulqar məna daşıyan sözlərin daha mədəni və yumşaldılmış ifadə şəklidir. Tabu dilin qeyri-standart leksikasına aid edilsə də, həm tabu, həm də evfemizmlər dilin zənginləşməsində, ədəbi dilin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Tabu və evfemizmlər həmin dildə danışan xalqın milli-mənəvi, mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir.

yətlərini özündə əks etdirir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin cilalanmış, normaya salınmış qolu olduğuna görə burada tabu sözlərin işlənməsi yolverilməzdir. Belə sözlərə bədii əsərlərdə və məişət leksikasında rast gəlinir.

Dildə mövcud olan sözün işləklilik dərəcəsi və əhatə dairəsi cəmiyyətin mədəni səviyyəsi və inkişafı ilə bağlıdır. Tabu düşüncənin ilkin dövrlərində yarandığı halda, evfemizmlər mədəni inkişafı xarakterizə olunaraq, davranış və əxlaq normalarına müvafiq yaradılır. “Tabu və evfemizmin dil və mədəniyyətin işarəsi kimi linqvokulturoloji aspektləri ona yeni yanaşma ilə səciyyələnir. Qeyri-mədəni iz tabunun təbiətindədir. Mədəni iz, əlamət isə evfemizmin təbiətinə xasdır” [6, s. 64].

Qeyd etdik ki, dildə mədəniyyətin izləri aşkar şəkildə özünü göstərir. Evfemizm elə bir dil hadisəsidir ki, birbaşa mədəniyyətin dilə təsiri ilə səciyyələnir. Xalqın dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi, psixologiyası bu dil vahidlərinin mahiyyətində öz əksini tapır. Tabu və evfemizmin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri bariz şəkildə göstərir ki, onlar dilin mədəniyyətlə bağlılığını özündə əks etdirən başlıca dil vahidləridir.

Dilin lüğət tərkibində xüsusi mövqeyi olan onomastik vahidlər də özünəməxsus linqvokulturoloji xüsusiyyətlər ehtiva edir. Onomastik vahidləri dilçiliyin onomalogiya şöbəsi öyrənir. Dildə mövcud olan bütün xüsusi adların yaranması, inkişafı, dəyişməsi, leksik və qrammatik quruluşu, üslubi imkanları və s. onomalogiyanın tədqiqat obyektidir. Antroposentrik paradigma çərçivəsində onomastik vahidlər etnolinqvistika, linqvokulturologiya, koqnitiv dilçilik, mədəniyyətlərarası kommunikasiya və s. metodikalarının tətbiqi ilə öyrənilir.

Xüsusi adlar mədəni izlər daşımaqla xalqın psixologiyasını, həyat tərzini, tarixini özündə əks etdirmək xüsusiyyətinə malikdir. Milli xüsusiyyət daşıyan bu dil vahidlərinin yaranma tarixinin öyrənilməsi onun yarandığı dövr barədə məlumat almaq, dövrün ictimai tələbləri, sosial vəziyyəti, mədəni səviyyəsi, millətlərarası münasibətlərlə bağlı təsəvvür əldə etmək baxımından xüsusi önəm daşıyır. Mədəni-tarixi informasiyanın daşıyıcısı kimi xüsusi adların dilin leksikasında özünəməxsus yeri vardır. R.Həbibli onomastik vahidlərin etnomədəni xüsusiyyətlərindən danışarkən toponimləri xüsusi qiymətləndirmişdir: “Toponimlər, bir növ, xalqların tarixi keçmişi, məskunlaşma əraziləri, mədəni, tarixi, coğrafi mərkəzləri və s. haqqında informasiya daşıyan etnomədəni məndir. Toponimlərin funksiyalarının özünəməxsusluğu, bu vahidlərin obyektləri adlandırmaq və səciyyələndirmək qabiliyyətləri onlara müxtəlif yanaşmaları şərtləndirmişdir. Toponim ölkə haqqında biliklər xəzinəsidir, mədəni tarixi informasiyanın qoruyucusudur”. [4, s. 6] Toponimlər kimi, xalqın adət-ənənəsinin şəxs adlarına da təsiri qeyd olunmalıdır.

Linqvokulturologiyanın əsas anlayışlarından biri də konseptdir. Konseptə bir sıra təriflər verilmişdir, bu təriflər üçün əsas ortaq cəhət ondan ibarətdir ki, konsept ünsiyyət prosesində verballaşan düşüncə vahididir. Bəzən dilçilər tərəfindən konsept və məna eyniləşdirilsə də, müasir dövr dilçiliyində konseptin mənadan kifayət qədər fərqləndiyi və daha mürəkkəb xarakter daşdığı qəbul olunmuşdur. Konsept xalqın dünyagörüşünə əsaslanır və anlayışdan özünün linqvokulturoloji xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Leksik mənaya malik olan hər bir söz konsept mahiyyəti daşımır. Belə ki, yalnız dil daşıyıcısının mədəniyyəti üçün spesifik xüsusiyyət daşıyan dil vahidləri konsept ola bilər. Bu baxımdan konsepti öyrəndiyimiz zaman ekstralinqvistik amillərin təsirlərini nəzərə almaq mütləqdir. Xalqın mədəni yaddaşının daşıyıcısı kimi konseptlər tarixi səciyyə daşıyır. Tarixən xalqın təkəkküründə formalaşan milli-mədəni təsəvvürlərdir. Xalqın dünyagörüşü, milli-mədəni dəyərləri, xarakterik xüsusiyyətləri, mentaliteti konseptləşmə prosesində mühüm rol oynayır.

“XX əsrin sonlarına doğru dilçilər başa düşdülər ki, dilin daşıyıcısı müəyyən konseptual sistemin daşıyıcısıdır. Konseptlər əslində mental mahiyyətlərin ifadəçiləridir. Konseptuallaşdırma prosesinin açıqlanması və konseptin məzmunu yalnız həmin dilin daşıyıcısı olan dilçiliyə müyəssər olur. Beləliklə, XX yüzilliyin sonu – XXI yüzilliyin əvvəllərində mentallıq dilçiliyin ön planına çıxır, belə ki, konseptlər mental mahiyyətdir” [3, s. 39].

Konseptin obyektivləşməsində frazeoloji birləşmələr xüsusi rol oynayır. Xalqın dünyagörüşü, insan münasibətləri, mədəniyyətin səciyyəvi xüsusiyyətləri dildəki sabit ifadələrdə uğurla mühafizə olunur və nəsildən nəslə ötürülür. “V. A. Maslova göstərir ki, frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi olan idiomların millətlərin və mədəniyyətlərin ümumi xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqda rolu əvəzolunmazdır. Onlar dilin ruhunu, insanların fərqliliyini ifadə edir. Frazeoloji birləşmələr ətrafımızdakı həyatı sadəcə təsvir etmir, onlar həyatı şərh edir, qiymətləndirir, bizim ona olan subyektiv münasibətimizi göstərir” [2, s. 4].

Dil informasiyanın qəbulunda və ötürülməsində iştirak etdiyi kimi, eyni zamanda onun emal olunmasında da əsas rol oynayır. Beləliklə, dil kollektiv şüurda mövcud olan dünyanın dil mənzərəsinin yaradılmasına imkan yaradır. Dilin leksik vahidləri, paremioloji vahidlər, sözlərin konseptləşməsi dil daşıyıcısının dünyagörüşü barədə birbaşa məlumat ötürmək imkanına malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları) // – Bakı: Maarif, – 2006, – 280 s.
2. Bünyadova, A. Hava komponentli frazeoloji birləşmələrin bəzi semantik xüsusiyyətləri (Azərbaycan və ingilis dilləri əsasında) // – Bakı: Elmi xəbərlər jurnalı № 1, – 2019, s. 4-7

3. Dilçilikdə yeni istiqamətlər, birinci buraxılış, –Bakı: Elm və təhsil, – 2019
4. Həbibli, R.Y. Toponimlər linqvokulturoloji fenomenlər kimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri // – Bakı // – 2012, s. 5-11
5. İbrahimova S. Azərbaycan dilində leksik kateqoriyaların fonosemantikası, fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Sumqayıt, – 2021, – 155 s.
6. Qocayeva, Ş.K. Dildə tabu hadisəsi. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, – Bakı, – 2016
7. <http://www.achiq.org/anadil/dil%201dL.pdf>

Aygül Mirzəyeva

Summary

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECTS OF LEXICAL ELEMENTS

Language is essential to human's social existence. A person uses social language to communicate his or her thoughts and feelings to others while also learning about theirs. Both language and culture are created by man and serve man. From this point of view, when studying language and cultural relations, first language-human and language-culture relations become the objects of research. It is because man is central to language-culture relationships. The impact of culture on language is most visible in the lexical layer of language. The linguocultural meaning that people impose on any word shapes their culture.

Айгюль Мирзаева

Резюме

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Социальное существование человека зависит от языка. Через социальный язык человек передает свои мысли и чувства другим, и в то же время имеет возможность узнать свои мысли. И язык, и культура созданы человеком и служат человеку. С этой точки зрения объектом исследования при изучении языковых и культурных отношений, в первую очередь, становятся языко-человеческие и языково-культурные отношения. Потому что человеку отводится центральная роль в языковых и культурных отношениях. Влияние культуры на язык уникальным образом проявляется в лексическом слое языка. Лингвокультурное значение, которое народ придает любому слову, формирует его культуру.

Rəyçi: fil.e.d., prof. İ.Kazımov

Redaksiyaya daxil olma: 19.03.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 23.03.2021

Çapa qəbul olunma: 05.04.2021

UOT 81.

Əfşan Əfşari
Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı
efshari@mail.ru

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ATALAR SÖZLƏRİNƏ KOQNİTİV YANAŞMALAR

Açar sözlər: dil dünyagörüşü, atalar sözləri, linqvomədəni icma, milli dünyagörüşü, konseptual prinsip, koqnitiv aspekt.

Key words: language worldview, proverb, linguocultural community, national worldview, conceptual principle, cognitive aspect.

Ключевые слова: языковое мировоззрение, пословица, лингвокультурное сообщество, национальное мировоззрение, концептуальный принцип, когнитивный аспект.

Koqnitiv parametrlərə əsaslanan dilçilik nitq janrlarının ekvivalentləri ilə insanı fərdiləşdirir. G.L.Permyakovun fikrincə: “bütün folklor mətnlərin məntiqi quruluş planı və reallıq planı vardır”. Onların özəlliyi praqmatik çərçivədə sabitlənmiş etik və estetik ideala nəzər salmasıdır. Folklor tədrisi dəyişikliklər zənciridir, kəmiyyət toplanması yeni keyfiyyətin yaranmasına səbəb olur. Tipoloji və kommunikativ aspektləri araşdıran kulturoloq S.Neklyudov folklor anlayışına aid iki komponenti fərqləndirir - proses və onun nəticəsi [9, s.37]. Bu, ilk növbədə, şifahi şəkildə ötürülən və müəllifə aid olmayan xalq mədəniyyəti mətnlərinin toplusu, yəni atalar sözlərini və onların istifadə konseptləri. Onun keyfiyyətləri mədəni monolitlik, ideoloji əsasların və onların meydana çıxdıqları etnik qrupların sosial strukturlarının mühafizəkarlığı ilə bağlıdır. Atalar sözlərin məzmununun təhlili əvvəlcə folkloru öyrənmək və bu cür vahidləri kollektivin kiçik formaları kimi nəzərdən keçirməyi nəzərdə tutur. Bu yanaşma kontekstində isə atalar sözlərinin linqvistik komponentinə əhəmiyyət verilməmişdir ki, bu da paremiyaların tədqiqinə həsr olunmuş nəzəri və tətbiqi əsərlərdə geniş boşluqların olmasına səbəb olmuşdur. Daha sonra linqvokultural və koqnitiv təhlil metodlarının cəlb edilməsi zamanı dilin təsvirinə antroposentrik yanaşma çərçivəsində alimlər atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətlərini izah etmişlər. Bu xüsusiyyətlərin fərqliliyini linqvokulturoloji orjinalıq ilə əlaqələndirmişlər. Bir çox müasir tədqiqatlar çərçivəsində atalar sözləri mədəni əhəmiyyətə malik

müxtəlif linqvistik səviyyələrdə kodlaşdırılmış gizli məlumatı ehtiva edən mətnlər kimi qəbul edilir [9, s.318]. Paremiyaların öyrənilməsində vurğu atalar sözlərinin malik olduğu mədəni kodun deyil, linqvistikliyin daşıyıcısı kimi icma tərəfindən toplanmış formada nəsilərə ötürülən mədəni təcrübəyə yönəldilmişdir [10, s.219]. Buna görə də paremiyalar “xalqın avtobioqrafıyası”, “mədəniyyət güzgüsü”, “milli əsasların əksi” adlanır [12, s.38]. Fənlərarası bilik sahələri çərçivəsində elmi şərhə məruz qalan bir çox başqa müəkkəb anlayışlarda olduğu kimi, atalar sözü və deyimlər də tədqiqatçıların əsərlərində çoxlu təriflər almışdır. Ən ümumi mənada paremiya sabit linqvistik təmsil və nitqin təkrarlanması ilə xarakterizə olunan, etnospesifik genəzin mədəni təcrübəsinə əsaslanan didaktik xarakterli xalq deyimləri kimi müəyyən edilə bilər [8, s.212]. Dünyanın və dilin milli mənzərəsi bir-birindən asılı və bir-birini tamamlayan anlayışlardır, bu da linqvokulturoloji birlik çərçivəsində fəaliyyət göstərən linqvistik şəxsiyyətin üzərinə qoyulan müvafiq öhdəliklərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu cür öhdəliklər, ilk növbədə, nitqin məzmununu uyğun olaraq qurmaq ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Paremik vahidlərin mühüm xüsusiyyəti onların ətrafdakı reallığı təsvir etməkdə deyil, etnospesifik biliklərə və mədəni-tarixi ənənələrə əsaslanaraq onun şərhində, qiymətləndirilməsində, subyektiv şərhində olan funksional yönümdür [7, s.82]. Başqa sözlə desək, paremiyalar cisimlərə dünyanın milli mənzərəsi ilə bağlı bəzi xüsusiyyətləri aid etməyə və onları qiymətləndirməyə imkan verən alətlər kimi yaranır və fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, bəzi tədqiqatlara görə, linqvomədəni birlik nümayəndələrinin coğrafi həyat şəraiti də paremik yaradıcılığın amillərindən biri kimi çıxış edə bilər [6, s.44]. I.T.Dubova görə, mentalitet “ətraf dünyanın insanların baxışının orijinallığını təsvir etməyə və onların ona reaksiyasının xüsusiyyətlərini izah etməyə imkan verən, müəyyən bir mədəniyyətdə yaşayan insanların ayrılmaz xüsusiyyətidir” [5, s.20]. Başqa sözlə, mentalitet dünyanın milli və linqvistik mənzərəsini formalaşdırır, linqvistik mentalitetin mövcudluğundan danışmağa imkan verir [6, s.48]. Atalar sözlərinin dünya və insanın bu aləmdəki yeri haqqında milli səciyyəvi biliklərin “anbarı” kimi yozulması ilə razılaşaraq, E.V.İvanova təklif edir ki, “atalar sözü” adlandırılan dil vahidini də dünyagörüşünə aid obyektlər kimi təsnif etmək lazımdır. Elmi ədəbiyyatda atalar sözləri mədəni stereotiplərin, obrazların və stimulların linqvistik obyektivləşdirilməsi aləti kimi şərh edildiyini nəzərə alaraq [10, s.249], paremiyaların həm linqvistik, həm də mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş dil xüsusiyyətləri kimi nəzərə almaq olar. Şifahi və yazılı nitqin öyrənilməsinə yönəlmiş tədqiqatlar nöqtəyi-nəzərindən atalar sözləri linqvistik və

nitq təmsili vahidləri hesab olunur, çünki onlar bir tərəfdən “kommunikativ vahidlər kimi çıxış edirlər ki, bu da onları bir-birinə yaxınlaşdırır. Digər tərəfdən isə onları dil və mətn vahidlərinə yaxınlaşdıran kontekstual kondisionerlik və təkrarlanma qabiliyyəti ilə seçilir” [11, s. 45]. Paremiya mnemonik (Mnemonika yunan sözü olub $\mu\eta\mu\omicron\nu\iota\kappa\omicron\nu$ – yaddasaxlama məharəti deməkdir-yadda saxlamayı asanlaşdırmaq üçün süni assosiasiyalar sistemidir) [15] modelin klassik forması kimi çıxış edərək müəyyən praqmatik münasibətləri ifadə edir (aforizmlər, sitatlar, nağıllar və s. ilə birlikdə)” [9, s.11]. V.N.Teliya görə paremiyaların şərhinin mənbəyi, simvolik mənası olan anlayışlardır. Müəllifin fikrincə, “linqvistik simvolun rolu dil varlığının mənasını simvolik funksiyaya dəyişməkdən ibarətdir ki, bunun sayəsində söz-simvol hansısa ideyanı assosiativ əvəz edir” [10, s.243].

Mədəniyyət müəyyən qrupa xas olan, sonradan öyrənilən, nəsil-dən-nəslə ötürülən mirasdır. Təmsil etdiyi qrupun davranış və qavrayışlarına təsir edərək gələcək nəslə ötürülür. O, həmçinin qaydalar toplusu kimi ifadə edilir. Başqa sözlə, cəmiyyətin və ya qrupun keçmişdə və indiki paylaşıdığı məlumatlar və təcrübələrdən, faktlardan ibarət struktur kimi müəyyən edilir. Dinamik bir anlayış olan mədəniyyət öyrənilmiş, tarixi və davamlı, sosial, ideallaşdırılmış qaydalar sistemidir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin inkişafı üçün ölkə mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Atalar sözləri xalq tərəfindən yaradılsa da, milli-mədəni xüsusiyyətləri birbaşa əks etdirən dil və mədəniyyət daşıyıcısıdır. Atalar sözləri milli xarakterin xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq üçün yaxşı materialdır, çünki tarixən formalaşmış və müəyyən etno-linqvistik birliyin insanları arasında çoxəsrlik ünsiyyət təcrübəsini və ətrafdakı reallıq haqqında biliklərini əks etdirən obrazlı sistemin orijinallığının izini daşıyır. Bu linqvistik vahidlərin spesifikliyini aşağıdakı xas xüsusiyyətlərdə izləmək olar.

1. Atalar sözləri insanın əsrlər boyu gündəlik həyatında topladığı müşahidə və təcrübəsini konseptuallaşdıran toplu mətnlərdir. 2. Bu mətnlər bəli həqiqətlərə və əsas əxlaqi keyfiyyətlərə (xeyir və şər, sadəlik və hiylə, düzlük və yalan, yaxşı və pis) aid xalq müdrikliyini insanın önəmli hesab etdiyi dəyərləri göstərməklə yaradılır və istifadə olunur. 3. Atalar sözləri canlı milli yüklə səciyyələnir və xalqın dünyagörüşünün milli xüsusiyyətlərini – dünya mənzərəsini çox aydın əks etdirir. Bu mətnlər ana dilində danışanın yaşayış şəraitini, tarixini, həyat tərzini, yaşayış yerini əks etdirir ki, bu da öz məcmusunda dünyanın milli qavrayış xüsusiyyətlərinə böyük iz qoyub. Dünyaya baxışın milli mahiyyəti müəyyən məfhumların ifadəsi üçün müxtəlif obrazların seçilməsində, eləcə də idrak prosesinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, reallıq obyektlərinin adlandırılması üçün müxtəlif əlamətləri-

nin aktuallaşdırılmasında özünü göstərir. 4. Atalar sözləri dünyanın sadə (gündəlik, qeyri-elmi) mənzərəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır və müəyyən həyat vəziyyətləri, hadisələri və obyektlərinin dərk edilməsini və qeyri-stereotipik, emosional-obrazlı baxışını təsvir edən saysız-hesabsız məişət ifadələrini təmsil edir. 5. Atalar sözlərinin məqsədi reallığın şərhini obrazlı şəkildə şərh etməkdir ki, bu da onları xarakterin emosional modelini təmsil edən linqvistik vahidlər kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. 6. İki dərəcəli nominasiya vahidlərinə malik olan atalar sözlərinin mətnləri bir-birinin üzərinə qoyulmuş iki dünya şəklinin mövcudluğunu ortaya qoyur. Dünyanın ilk şəkli reallığın sözün əsl mənasında dərk edilmiş obrazdır, yəni yalnız təsvir olunan vəziyyətə istifadə olunan atalar sözünün yenidən nəzərdən keçirilməmiş hərfi tərcüməsidir. Dünyanın ikinci mənzərəsi insanın ətrafdakı reallıqla emosional və duyğusal qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir və reallığa keyfiyyətə yeni baxışı təmsil edir, yəni,- onun yenidən nəzərdən keçirilməsi və müxtəlif vəziyyətlərə tətbiqidir. Dünyanın hər iki şəkli bir-birinə toxunur və dünyanın ikinci şəkli real dünyada müəyyən vəziyyətin ilkin nümayişində dəstək kimi birinci ilə sıx bağlıdır. Dünyanın iki kəşifən şəklinin olması reallığın tədqiq olunan mətnlərlə konseptuallaşdırılmasının spesifikasiyini sübut edir. Bu ondan ibarətdir ki, atalar sözləri olan ifadə vahidlərinin əsasını iki müxtəlif məlumat növünün bir arada mövcudluğu təşkil edir: dünya haqqında məlumat və nitq subyektinin nitqlə əlaqəsi haqqında məlumat. Beləliklə, məsələn, ingilis atalar sözündə "If there were no clouds in the sky, we shouldn't enjoy the sun" – "Göydə bulud olmasaydı, günəşdən həzz almamalı idik". Böyük Britaniyanın təbiətinin, rütubətli iqliminin əksini tapırıq, yəni. buludlar varsa, çox güman ki, yağış yağacaq və bu, bu ölkənin sakinləri üçün heç də xoşagələm hadisə deyil. Ancaq bu fonda belə bir fikir izləmək olar ki, pis (buludlar) olmasaydı, yaxşılıqları (günəşi) qiymətləndirə bilməzdik, çünki fərqi varmazdıq.

Atalar sözləri xalq tərəfindən yaradıldığı insanların günlük istifadəsində yararlanmaları üçün nəzərdə tutulmuşdur və buna görə də hər hansı reallıqlar qəbul edən bilivi xaricində olsa belə, çox obrazlı, qısa və başa düşüləndir. Öz orijinal obrazlılığına və assosiativliyinə görə bir linqvomədəni birliyə xas olan atalar sözləri əksər xalqların əsas həyat anlayışları ilə üst-üstə düşməsi səbəbindən digər linqvomədəni birliyin nümayəndələri üçün çox maraqlıdır. Bütün xalqlar əxlaq problemlərinə, insanın dünyada öz yerini axtarmaq problemlərinə yaxın olduğundan hər hansı bir mədəniyyətin atalar sözləri onların doğma mədəniyyətində mövcud olan oxşar mətnlərlə müqayisə edilir. Üstəlik, bənzətmə tam semantik və leksik təsadüflə deyil, toxunduqları mövzu və problemlərin üst-üstə düşməsi ilə izah olunur.

Dilin mühüm tərkib hissəsi kimi atalar sözləri ilə mədəniyyət bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onlar “pəncərə” rolunu oynayır, onun vasitəsilə mədəniyyətin əsas elementlərini müşahidə etmək və qavramaq olar, hansı ki, dəyərlər onun ayrılmaz hissəsidir. Atalar sözləri çox vaxt ümumi insan təcrübələrini və təbiət qanununu əks etdirdiyinə görə universaldır, eyni mesajı müxtəlif mədəniyyətlərdəki atalar sözlərində tapmaq olar. Eyni zamanda, onlar da spesifikdirlər. Hər bir mədəniyyətin həmin mədəniyyətə xas olan xüsusiyyətləri öyrətmək üçün istifadə etdiyi çoxsaylı atalar sözləri mövcuddur. Müxtəlif mədəniyyətlərin atalar sözlərində fərqli dəyərlər ifadə oluna bilər.

Atalar sözləri xalq yaradıcılığının əsas hissəsi olmaqla, insan varlığının mühüm elementi kimi mənəvi mədəniyyəti nəzərdən qaçıra bilməzdi. Xalqın tarixinə, yazısına, eləcə də ayin və adət-ənənələrinə aid atalar sözləri mövcuddur. Bu reallıqlar prototipin dildən kənar tipinə aid edilir ki, bu da atalar sözlərinin formalaşmasında və inkişafında ekstralinqvistik amillərin böyük rolunu, habelə ekvivalent xarici-mədəni mətnlərlə müqayisə edilərkən onların nəzərə alınması zərurətini vurğulayır. Rituallar və adət-ənənələr, əsrdən-əsrə ötürülən xalq hadisələridir. Onların xalq həyatından ayrılmazlığı səbəbindən bir çoxu atalar sözlərində öz əksini tapır, onların prototip səhnəsi kimi çıxış edir. İnanclar, ayinlər və ənənələr reallığı daha obrazlı ifadə etdiyinə görə atalar sözü üçün ən yaxşı materialdır. Belə ki, tarixi hadisələrə, adət-ənənələrə, rituallara və inanclara əsaslanan reallıqları özündə əks etdirən atalar sözləri xarici mədəniyyət daşıyıcısından əlavə tarixi və etimoloji məlumat tələb edir. Onların çox vaxt adi motivsiz metafora kimi qəbul edilən intrafrazal konteksti əslində əvvəllər mövcud olmuş və baş vermiş müəyyən milli-tarixi və mədəni reallıqların əksidir və bununla da başqa mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən reallığın təsnifatının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Reallıqları ehtiva edən mətnlər yad mədəniyyətləri qəbul edən şəxs üçün çətindir. Bu müşahidə iki mədəniyyətin ekvivalent mətnlərində mənəvi mədəniyyətin reallıqlarının, obyektlərinin və ya hadisələrinin göstəricisini fərqli olması, çox vaxt konseptual məzmunu ilə fərqlənməsi faktını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. [10, s.180]. Gündəlik reallıqlar ingilis frazeologiyasında adətən yeməklərin, içkilərin, pul vahidlərinin, ölçü ölçülərinin və s. adlarını ehtiva edən atalar sözləri və məsəllər qrupu ilə təmsil olunur. Atalar məsəlində “To pick the plums out of the pudding” – “Pudingdən gavalı çıxartmaq”. İngilis reallığı “pudingi” öz xüsusi mənasını (denotasiya ilə) həyata keçirir – İngilislər arasında ən çox yayılmış milli Milad yeməyidir. Prototipik ssenari aşağıdakı fərziyyədir: Milad pudinglərində çoxlu meyvələr var idi. İnsanın ilk növbədə ən dadlı şeyləri yemək istəyi, əgər bu, cəmiyyətin əxlaqi qanunları tərəfindən qınanmasaydı, həmişə

baş verəcəkdə, əvvəlcə sadə bir müşahidəyə əsaslanırdı, zaman keçdikcə ob-razlı şəkildə yenidən düşünülmüş və məcazi mənada təfəkkürün yaranması- na səbəb olmuşdur. “Özün üçün ən yaxşısını al” konsepsiyasını həyata keçir- rən “Pudingdən gavalı çıxaran” atalar sözüdür. Məhz eyni anlayışı rus atalar sözü də ifadə edir ki, bu da praktiki müşahidəyə əsaslanır: «Снимать пенки (сливки)». Bu qoşa atalar sözlərini təşkil edən isimlərin “yemək” daşıyıcısı olması və hər iki atalar sözünün aşpazlıq və qidalanma sahəsinə aid olması- na görə funksional və semantik ekvivalent sayıla bilər. İngilis dilində gavalı ilə puding təsvir olunur, rus dilində – köpüklü qaymaq. Bu atalar sözlərinin leksik tərkibindəki uyğunsuzluq bir daha sübut edir ki, eyni məfhumları ifa- də etmək üçün hər bir xalq yalnız tanış obrazları və ona fərdi məfhumları daha dəqiq əks etdirən işarələri götürür. İşarələrin, hadisələrin və təsvirlərin seçilməsi birbaşa ətrafdakı reallığın qavranılması və seqmentləşdirilməsi xü- susiyyətlərinə əsaslanan assosiasiyalardan asılıdır. Beləliklə, puding, ingilis- lər üçün tanış və tez-tez hazırlanan yemək olmaqla, əsaslı şəkildə ingilis fra- zeologiyasında məcazi yenidən düşünmə obyektinə çevrildi, lakin rus dilin- də danışanlara tanış olmadığı üçün rus atalar sözlərinə onun yerinə qaymaq daxil edildi. Beləliklə, reallıq kateqoriyalarından hər hansı birini ehtiva edən atalar sözlərinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, dünyanın qavranılmasının milli xüsusiyyətləri əsasən reallıqların mənasında əks olunur və bu da öz növbəsində mətnlərin özünün inteqral mənasına təsir göstərir. Milli-mədəni kimlik söz-reallıqların bütün mənasını əhatə edir və maddi-mənəvi mədəniy- yət faktlarının özünəməxsusluğu sayəsində aydın şəkildə izlənilir. Bu mətnlər çox informativdir, çünki nəhəng dil və mədəni potensialları sayəsində onlar xarici mədəniyyət daşıyıcılarının öz yaradıcı xalqının tarixi, adət-ənənələri, coğrafiyası haqqında biliklər kompleksini genişləndirirlər. Üstəlik insanların onları əhatə edən reallığa tamamilə xüsusi və bənzərsiz baxışını nümayiş et- dirirlər. Bir dildə reallıq ehtiva edən atalar sözlərinin əksəriyyətinin başqa dildə leksik ekvivalent vahidləri yoxdur. Onlar yalnız konseptual olaraq üst- üstə düşə bilər və üst-üstə düşür. Hətta reallıqları ehtiva edən bir sıra atalar sözləri və məsələlərin mənasının konseptual hissəsinin eyniliyinə baxmaya- raq, onların tam semantik ekvivalentliyindən danışmaq mümkün deyil. Baş- qa sözlə desək, ingilis və rus linqvomədəni birliklərinin bir sıra ortaq kəşif- mə nöqtələrinə malik dünya şəkilləri bir-birinə tam uyğun gəlmir və bu şəkil- ləri təmsil edən atalar sözləri mənaları müəyyən etmək baxımından maraq do- ğurur. atalar sözləri mənşəyini və mənasını izah etmək və xalqın mədəniyyəti haqqında ilkin biliklər əldə etmək üsulu kimi onların genetik prototipini deşif- rə etmək baxımından əsas vasitədir.

Atalar sözləri xalq müdrikliyini nəsildən-nəslə ötürür. Hər bir etnik qrupun özünəməxsusluğu var. Etnoloqlar bu münasib müddəaları tədqiq edərək onlarda bu və ya digər xalqın tarixinin, onun dininin, adət-ənənəsinin, əxlaqının, ümumiyyətlə, “dünya mənzərəsi” deyilən şeyi təşkil edən hər şeyin əksini tapa bilirlər [7, s.65].

Hər hansı bir xalqa məxsus olan atalar sözlərini anlamaq üçün sözlərin tərcüməsini bilmək kifayət etmir. Eyni mədəniyyətə mənsub olmayan atalar sözləri fərqli izahlara yol açır. Coğrafi arealların özünəməxsus dil mədəniyyəti olduğundan atalar sözlərinin də fərqli linqvoetnokulturoloji xüsusiyyətləri vardır. Where there is a will, there is a way-İradənin olduğu yerdə yol da var (yolun olduğu yerdə yol da olacaq). Bu atalar sözü Şərqi Afrika ölkələrində (Iwapo nia, kuna njia) görünən ingilis dilli bir atalar sözüdür. Ancaq hər iki dildə iki fərqli şərh var. İngilis dilində bu atalar sözü, mənəvi keyfiyyətləri dəstəkləyən, müsbət mənalı paremiyadır. Şərqi Afrika ölkələrində isə mənfəət şəkildə qəbul edilir. Deyirlər ki, bir adam iş tapa bilmədiyi üçün bunu etmək arzusu yoxdur, çünki “iradə var, yol var; iradə yoxdursa, iş tapma arzusu da yoxdur, üsulu da yoxdur”. Bəzən atalar sözləri ölkələrdən və ya bölgədən asılı olaraq tamamilə əks mənalara malikdir. Məsələn, The Squeaky wheel gets the oil. Bu İngilis atalar sözü: “Sızan təkər yağ alır” mənasına gəlir. Atalar sözünün ideyası budur ki, diqqəti özünə çəkmək istəyən, diqqət mərkəzində olan insanlar xoş qarşılanır. Ancaq digər tərəfdən Yapon atalar sözü olan “The nail that sticks out gets hammered down” – “yapışan dırnaq çırpılır” eynimənaya malik olsa da xoş qarşılanmır, mənfəət mənasında deyilir. Çünki Yapon cəmiyyətində önə çıxan insanlar müsbət qiymətləndirilmir. Təvazökarlıq Yaponiyada bir fəzilət olduğundan, çox oxşar atalar sözləri İngilis versiyası ilə müqayisədə tamamilə fərqli bir mənaya malikdir.

Dildə atalar sözləri milli münasibətləri bəzən müqayisə edə biləcəyimiz nümunələrdir. İngilis dilində “Christmas comes but once a year” Xristianların Milad bayramı dekabrın 25-də Körpə Məsihin doğulması şərəfinə qeyd olunur. Azərbaycan dilində “İl ötər, ay dolanar, şənbə düşər novruza”, Rus dilində “В Рождество на крыльчке, на Пасху у печки” Yaz aylarında bazar günlərindən birində qeyd olunur. Onun dəqiq tarixi Günəş və Ay təqvimlərinin nisbətindən müəyyən edilir. Bu xristian bayramı İsa Məsihin dirilməsinə inamı təcəssüm etdirir. Xristianlar üçün Pasxa dini ibadət və ailə birliyi günüdür. Türk dilində “Ramazanda yalan söyləyənin bayramda yüzü kara olur” İslam mədəniyyətlərində Ramazan orucluq ayı kimi də tanınır, ilin ayları arasında Ramazan ayı ən şəfaqətli və ən müqəddəs ay hesab edilir. Onu məcazi mənada “on bir ayın sultanı” da adlandırırlar. Məhz Ramazan

ayının axırıncı on gecələrinin birində Quranın nazil edildiyinə inanılır. İbrani dilində “Qaranlığı lənətləməkdən daha çox bir şam yandırmaq daha yaxşıdır”(hannukah) yahudilərin məşhur qış bayramı Hanukkadır. Bu bayram səkkiz gün ərzində keçirilir. Onun məqsədi bütün dünyada yəhudilərin öz dinlərini və tarixlərini qeyd etmələridir. Çin "If you want one year of prosperity, grow grain. If you want 10 years of prosperity, grow trees. If you want 100 years of prosperity, grow people." Bu bayramın adı Çin Yeni İli olmasına baxmayaraq bütün Asiya və dünyanın digər Asiya əhalisi arasında qeyd olunur. Onların şənlikləri özünəməxsusluğu ilə seçilir, dünyaya qarşı mədəniyyətlərinin göstəricisidir. Çin Yeni ilinin müəyyən bir tarixi yoxdur, adətən yanvarın sonundan fevralın ortalarına qədər keçirilir. Tibet dili “Our life is shaped by our mind; we become what we think”. Bodhi Günü ən mühüm Buddist bayramlarından biridir, çünki Buddanın Bodhi ağacının altında maariflənməsini xatırladır. Dünyada bir çox müxtəlif növ Buddistlər olduğundan, Bodhi Günü üçün dəqiq bir tarix yoxdur. Bodhi Günüün tarixi Vesakin yaxınlaşdığı vaxta əsaslanır. Vesak, Buddanın doğumunun, həyatının və ölümünün müqəddəs birləşməsidir. İstənilən xalqın həyatının, tarixinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin və ən əsası özünəməxsus xüsusiyyətlərində mentalitet öz əksini tapır. İnsanların köməyi ilə müxtəlif nitq vahidləri sistemində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq bacarığına dil deyilir.

Şübhəsiz ki, hər bir dilin ən diqqət çəkən elementi atalar sözləridir. Onlar qədim zamanlardan insanları müşayiət ediblər. Belə ifadəli, sadə forma və qısalıqda hazırlanmış atalar sözləri nitqdə davamlı, yadda qalan və lazımlı kəlamlardır. Bu cür deyimlər insanların öz xalqına xas bir xəzinəsidir. Atalar sözlərinin məqsədi hadisələrə xalq tərəfindən qiymət verilməsidir. Bununla da xalqın dünyagörüşünü ifadə edir. Atalar sözləri milli xüsusiyyətlərin birbaşa əksidir. Müəyyən bir xalqın atalar sözlərini öyrəndikdən sonra xalqın düşüncə tərzini və xarakterini başa düşmək daha asandır. Atalar sözlərinin məqsədi real hadisələrə xalq tərəfindən qiymət verməkdir. Xalqın dünyagörüşünüzü ifadə edir, milli xüsusiyyətlərin birbaşa əksidir, milli xarakterlə bağlıdır. Əksər hallarda dünyanın milli və linqvistik mənzərəsi, simvolları ilə əlaqələndirilir. Çox vaxt etno və mədəni rənglərə malikdirlər. Konseptual vahidlərin ayrıca kateqoriyası bir çox xalqlar tərəfindən başa düşülən və paylaşılan simvolları ehtiva edir. Məsələn, it sədaqətlə, kitab isə biliklə əlaqələndirilir [10, s. 85]. Simvollar məcazi, lakin rəasional əsaslandırılmış presedent vahidi kimi çıxış edən gizli mənalara aydınlaşdırmağa imkan verir. Məsələn, atalar məsəlində “Home is where the heart is” / “Дом там, где сердце”. “Ev” sözünü ocağın, ailənin, vətənin simvolu kimi görmək olar.

Elmi ədəbiyyatın təhlilinə əsasən, alimlər tərəfindən təklif olunan atalar sözlərinin mövcud təsnifatları aşağıdakı əsas prinsiplər əsasında işlənilib hazırlanmışdır:

- 1) hərf-hərf (əlifba sırası ilə) kodlaşdırma prinsipinə görə;
- 2) əsas leksemlərin uçotu prinsipinə görə;
- 3) coğrafi əsasda (müxtəlif areallarda coğrafi obyektlərin uçotu) kodlaşdırma prinsipinə görə;
- 4) diaxronik prinsipə görə (paremiyaların yarandığı vaxt nəzərə alınmaqla, müvafiq tarixi kontekst təhlil edilməklə);
- 5) insanın ətraf aləmə (təbiətə, qidaya, məişət həyatına, həyat dəyərlərinə və s.) münasibəti prinsipinə görə;
- 6) konseptual prinsip üzrə;

Konseptual (yaxud semantik) prinsip nəticələrinə əsasən atalar sözlərinə analitik nəzər yetirmək lazımdır. Məsələn rus yazıçısı, etnoqrafi və leksikoqrafi V. İ. Dal [4,s.23] tərəfindən təklif olunan atalar sözlərinin təsnifatı əsasında 179 semantik sahə müəyyən etmişdir. Kollektiv xalq yaradıcılığının məhsulu kimi atalar sözlərinin əsas məzmunu və struktur xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1) paremik vahidlərin eyfonik, tez-tez qafiyəli fonetik tərtibatı ilə ifadə olunan melodiklik (Dost dosta tən gərək; Birds of a feather flock together, Рыбак рыбака видит издалека);

2) canlı obyektin müvafiq xassələrə malik hər hansı bir konsepsiyanı obrazlı ifadə etməyə imkan verən stilistik bir cihaz kimi personifikasiyadan istifadə (Два медведя в одной берлоге не живут; İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz, An old dog will learn no new tricks, Старого учить – что мертвого лечить);

3) xalqın mahiyyətini ümumiləşdirərək, lakonik təsvir etmək istəyi ilə təcrübəli kəlamlar (Better late than never, Лучше поздно, чем никогда, Gec olsun, güc olsun, besser spät als nie, Mieux vaut tard que jamais);

4) bəzi dərin, lakin əlçatan olanı çatdırmaq üçün xüsusi nümunədən istifadə edərək fəlsəfi mənanı anlamaq (Cleanliness is next to godliness, В здоровом теле здоровый дух, Təmizlik imandan gəlir, Sauberkeit ist das halbe Leben);

5) mədəni işarələnmiş leksik vahidlərdən istifadə etməklə etno spesifik, milli və mədəni əhəmiyyət kəsb edən anlayışlara müraciət (Пришел марток, надевай двое порток; Christmas comes but once a year, Не все коту масленица, Əl tutmaq Əlidən qalıb).

Atalar sözlərinin göstərilən məzmunu və struktur xüsusiyyətləri milli mentalitetin “profilini” əks etdirən xüsusiyyətlər kimi nəzərə alın bilər. Bu da öz növbəsində tarixən şüurda sabitlənmiş həm linqvistik, həm də ümumi qəbul edilmiş şərtlərlə davranış sərhədlərini müəyyən edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cahangirov, F.F Dil və mədəniyyət / Bakı: Elm və Təhsil, – 2014.
2. Маслова, В. А. Лингвокультурология/ Москва: – 2001.
3. Qurbanov, A. İngiliscə. Azərbaycanca atalar sözləri və zərb məsələlər / Bakı, – 2009.
4. Даль, В.И. Пословицы русского народа / в 2-х т – Москва: – 1979.
5. Дубов И. Т. Феномен менталитета: психологический анализ // Москва, – 1993. № 5.
6. Иванова, Е.В. Мир в английских и русских пословицах/ Москва, 2006.
7. Маслова, В.А. Лингвокультурология/ Москва, 2001.
8. Мокиенко, В.М. В глубь поговорки: рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений./Санкт-Петербург – 2007.
9. Селиверстова, Е.И. Биномиальная структура пословиц: скрытое и очевидное // Русское слово в мировой культуре / Санкт-Петербург – 2003.
10. Телия, В.Н. Русская фразеология//Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты./Москва – 2006.
11. Зимин, В.И. Русские пословицы и поговорки./Москва – 2004.
12. Dundes, A. Interpreting Folklore./ Bloomington –1980.
13. Lawley, J. / Tompkins P. Metaphors in Mind - Transformation through Symbolic Modelling./ London- 2005.
14. Palmer, G. Towards a theory of cultural linguistics/Texas – 1996.
15. <https://en.wikipedia.org/wiki/Mnemonic>.

Afshan Afshari

Summary

Cognitive approaches to proverbs in different systematic languages

The content and structural features of proverbs can be considered as features that reflect the profile of the national mentality. This, in turn, defines the boundaries of behavior under both linguistically and culturally accepted conditions that have been historically fixed in the mind. When evaluating the linguocultural realities of proverbs from a cognitive point of view, it can be concluded that because the relevant ethnic communities unchanged the background of the paremic units represented in the folklore.

Афшан Афшари

Резюме

Когнитивные подходы к пословицам на разных систематических языках

Содержание и структурные особенности пословиц можно рассматривать как особенности, отражающие профиль национального менталитета. Это, в свою очередь, определяет границы поведения как в лингвистических, так и в культурно принятых условиях, которые исторически закрепились в сознании. Оценивая лингвокультурные реалии пословиц с когнитивной точки зрения, можно сделать вывод, что, поскольку соответствующие этнические общины не изменились, фон паремических единиц, представленных в фольклоре.

Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Cahangirov

Redaksiyaya daxil olma: 05.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 13.04.2021

Çapa qəbul olunma: 03.05.2021

UOT 811.11

Amina Safarzade
Azerbaijan University of Languages
amina.safarzade@mail.ru

**CORRELATION OF WORD ORDER AND SENTENCE STRESS AS
A FACTOR DISAMBIGUATING THE COMMUNICATIVE
PURPOSE OF THE SENDER**

Key words: *declarative, interrogative, imperative, exclamatory, sentence.*

Açar sözlər: *nəqli, sual, əmr, nida, cümlə.*

Ключевые слова: *повествовательный, вопросительный, повелительный, восклицательный, предложение.*

Analytical languages do not contain grammatical meanings. Grammatical meanings in analytical languages are expressed mainly by prepositions, articles, conjunctions, function words, word order and by intonation of an utterance. Since English is an analytical language, therefore, syntactic relations between words in phrases and sentences are expressed mainly by function words – auxiliary verbs, prepositions, articles, word order and other means.

Word order of sentence constituents is less rigid in some languages than in other languages [4, p. 4]. The degree of stability or freedom of word order in a language depends on the grammatical, in particular, morphological structure of the language. The richer the morphological structure of a language, the freer the word order. When morphological structure is weak, the word order is stable. Word order and its reversion (inversion) are language tools that play an important role in shaping the information structure of discourse. Of course, in languages where word order is relatively fixed, inversion is of great importance.

The word order in modern English is stable. The word order in the English sentence is strictly fixed, since in English, there are no case endings. A strict word order in English (the inversion of the subject in relation to the predicate-verb occurs in rare cases) is compensated by the ability of sentence stress to actualize almost any word of the utterance.

Language is used primarily for communicative purposes. In the course of communication, we want our sentences to be not only syntactically well-

formed but also informationally felicitous in a given situation [6, p. 91]. While information packaging is primarily about the manner in which the information is expressed rather than about the propositional content, the linguistic cues involved can sometimes affect content as well. Some of the best-known examples involve intonation [8, p. 3].

The English language does not provide a set of syntactic encoding of the information structure and uses mainly phonological means, namely intonation. The English sentence usually begins with the subject (or the subject group), followed by the predicate (or the predicate group). Rheme (new, the most important information) comes first. Theme (known, secondary information) is most often located at the end of the sentence. Such a division into the theme and rheme is known as the actual division of the sentence and expressed by word order.

There are many different ideas about the components of intonation. E.Ya. Antipova, S.L. Kanevskaya, G.A. Pigulevskaya distinguish six components:

“All phonetic features of a sentence (speech melody, sentence stress, tempo, rhythm, pause and timbre) form a complicated complex called intonation. The most important components of intonation from a linguistic point of view are: speech melody, sentence stress and rhythm” [1, p. 11].

In connected speech we do not hear a stress on every word. Some words lose their stresses, especially when we talk quickly, other words keep their stresses and these stressed syllables form what is called sentence stress [5, p. 61]. Languages such as English are called stress-timed or isochronous, in the sense that syllables bearing the strongest prominence tend to occur at equal intervals of time and the speech therefore maintains constant periodicity [7, p. 13]. The position of sentence stress serves in English as a primary means of indicating information structure, in that it affects the contextual appropriateness of utterances [9, p. 347].

Sentence stress is the name given to the pattern of rhythmic beats contained within an intonational phrase. Basically, in a stress language like English, sentence stress enhances a selection of the word stresses available in a syntactic string to bring about a discernible succession of rhythmic beats in speech [3, p. 168].

Sentence stress in English as the most important rhythmic and melodic aspect of speech serves as a means of expressing syntactic relations and emotional and expressive coloring. A word chain, correctly used in accordance with grammatical rules, does not necessarily produce an unambiguous utterance with a clear communicative purpose, if it is

pronounced without differences in tonality and stress. In the English language the same utterance depending on the sentence stress receives different emotional shades and meanings without changing the word order.

Interrogative sentences in English can be formed both by purely intonation means and by intonation means together with lexical ones: interrogative words and auxiliary and modal verbs. Intonation of interrogative sentences without interrogative words, auxiliary and modal verbs is created solely by prosodic means – by a change in sentence stress (a general rising tone towards the end of the sentence). Unlike the intonation of a declarative sentence, the intonation of an interrogative sentence is rising, not falling. A declarative sentence, uttered with several high-falling tones without changing the word order, will convey strong feelings and emotions and will transform into an exclamatory sentence.

The utterance “She’s passed her test” may be considered a statement, a question or an exclamation, while with a definite sentence stress the communicative purpose of this utterance is clearly revealed.

1) She’s passed her test.

ʃiːz ˈpɑːst hɜː ˌtest ||

(a declarative sentence)

2) She’s passed her test?

ʃiːz ˈpɑːst hɜː ˌtest ||

(an interrogative sentence)

3) She’s passed her test!

ʃiːz ˈpɑːst hɜː ˌtest ||

(an exclamatory sentence)

A high falling-rising tone transforms a declarative sentence into an imperative sentence, which expresses command, request, suggestion, demand or instruction.

1) I’m waiting.

aɪm ˌweɪtɪŋ ||

(a declarative sentence)

2) I’m waiting! (in the context means hurry up)

aɪm ˌweɪtɪŋ ||

(an imperative sentence)

The communicative structure of an utterance most often finds its realization precisely in the interaction of phrasal prosody and word order [2, p. 174].

Sentence stress plays an important role in oral speech in terms of preserving or distorting content. While the correct choice of sentence stress

not only contributes to understanding the meaning of the content, its wrong choice leads to a distortion of the meaning of the content.

Sentence stress is also able to compensate for the distortion of content in written speech, the cause of which was the violation of the word order. Sentence stress can indicate a communicative type of a sentence, regardless of the grammatical form. Thus, a sentence with a direct word order will express a statement or question precisely because of the sentence stress.

Thus, a fixed word order in the English language correlates with the ability of English sentence stress to actualize almost any word of the utterance. The correlation of word order and sentence stress disambiguates and makes explicit the communicative purpose of the sender.

References

1. Антипова, Е.Я., Каневская С.Л., Пигулевская Г.А. Пособие по английской интонации. Учебное пособие для студентов пед. ин-тов и факультетов иностранных языков. – 2-е издание, доработанное. – М.: Просвещение, 1985. – 224 с.
2. Макарова, Е. Н. Коммуникативная структура высказывания и средства её выражения в английском и испанском языках (сопоставительный анализ). Вестник СПбГУ. Сер. 9. 2013. Вып. 3. С. 174-179.
3. Ashby P. Understanding Phonetics. Hodder Education, 2011. – 230 p.
4. Costa, J. Word order variation (Doctoral dissertation, Netherlands Graduate School of Linguistics). 1998. 447 p.
5. Cui-yun, CAI. The features and training of English stress and rhythm // US-China Education Review, USA, Volume 5, No.11 (Serial No.48), Nov. 2008, pp. 61-65.
6. Dyakonova, M. Information structure development: Evidence from the acquisition of word order in Russian and English. Nordlyd 32. №1, 2004, pp. 88-109.
7. Farana, M. Stress Shift in Czech English. Charles University. Faculty of Education. Department of English Language and Literature. Bachelor Thesis. Prague 2016. 52 p.
8. Kroeger, P. Basic Concepts in Information Structure: Topic, Focus, and Contrast // GIALens, Volume 11, No. 1, 2017, 12 p.
9. Sax D.J. Sentence Stress and the Procedures of Comprehension // Procedural meaning: Problems and perspectives. Brill, 2011. pp. 347-381.

Əminə Səfərzadə

Xülasə

Söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyası, göndərənin kommunikativ məqsədini müəyyən edən amil kimi

Cümlə vurğusu şifahi nitqdə məzmunun qorunması və ya təhrif edilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Cümlə vurğusunun düzgün seçimi məzmunun mənasını anlamaq üçün kömək edir, cümlə vurğusunun yanlış seçimi isə məzmunun mənasının təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

Cümlə vurğusu, yazılı nitqdə, söz sırası qaydasının pozulması nəticəsində yaranmış məzmun təhrifini kompensasiya etməyə qadirdir. Cümlə vurğusu qrammatik formadan asılı olmayaraq, cümlənin ünsiyyət növünü göstərə bilər. Beləliklə, adi söz sırasına malik olan cümlə məhz cümlə vurğusundan asılı olaraq, sual cümləsi və ya nəqli cümlə və s. ola bilər.

İngilis dilində sabit söz sırası, ingilis cümlə vurğusunun cümlədə istənilən sözü aktuallaşdırmaq qabiliyyəti ilə korrelyasiya edir. Söz sırası və cümlə vurğusunun korrelyasiyası göndərənin kommunikativ məqsədini aşkar edir.

Амина Сафарзаде

Резюме

Корреляция порядка слов и фразового ударения как фактор, определяющий коммуникативную цель отправителя

Фразовое ударение играет важную роль с точки зрения сохранения или искажения содержания в устной речи. В то время как правильный выбор фразового ударения не только способствует пониманию смысла содержания, его неправильный выбор приводит к искажению смысла содержания.

Фразовое ударение также способно компенсировать искажение содержания в письменной речи, причиной которого стало нарушение порядка слов. Фразовое ударение может указывать на коммуникативный тип предложения, независимо от грамматической формы. Таким образом, предложение с прямым порядком слов будет выражать утверждение или вопрос именно из-за фразового ударения.

Фиксированный порядок слов в английском языке коррелирует со способностью английского фразового ударения актуализировать практически любое слово высказывания. Корреляция порядка слов и фразового ударения делает явной коммуникативную цель отправителя.

Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Y.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olma: 10.05.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 12.05.2021

Çapa qəbul olunma: 29.05.2021

UOT 811.512.162.

Fəridə Cəmilli
Bakı Dövlət Universiteti (doktorant)
Bakı ş. Z.Xəlilov küç. 23
faridajamillih@gmail.com

QADIN NƏSRİNİN DİLİNDƏ GENDER DOMİNANTLIĞININ FONETİK TƏZAHÜR FORMALARI

Açar sözlər: *qadın nəsri, kişi nəsri, gender, fonetik təzahür, sait, samit, intonasiya, həyəcanlı vurğu.*

Key words: *female prose, male prose, gender, phonetic manifestation, vowel, consonant, intonation, exciting accent.*

Ключевые слова: *женская проза, мужская проза, род, фонетическое проявление, гласный, согласный, интонация, возбуждающее ударение.*

Qadın və kişi yazıçılarının əsərlərini oxuduqda, ilk başda fərqlər tam gözə çarpmasa da, təhlillər apardıqca görürük ki, onların dili bir-birindən xeyli fərqlənir. Bu fərqlərin təhlili son illərdə diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Əsasən, cins kateqoriyası olan dillərdə araşdırmaçılar bu təhlilləri işləməyə başlamış və davamında fərqlərin yalnız cins kateqoriyası ilə bağlı olmadığını meydana çıxarmışlar. Yəni, cins kateqoriyasının olub-olmaması qadın və kişi nitqindəki fərqlərin meydana gəlməsi ilə əlaqəli olmadığı təsdiqini tapmışdır.

Araşdırmaçıların gəldiyi əsas fikir – qadın dilinin daha emosional, kişi dilinin isə daha soyuq və donuq olmasıdır. Bu fərqlərə diqqət yetirən alimlərdən Falger, Veber, Opperman və Samsel diqqəti çəkənlərdəndir. Onlar qadın dilindəki emosional çalar üstünlüklərini ən aydın şəkildə araşdıran araşdırmaçılardandır. Hullmanın dediyi kimi “kişilər daha konkret və nəticəyə yönəlik fikirlər bildirən tərəflər olduqları üçün onların beynində düşündükləri də dilə yansıyır və bu səbəbdən onlar daha donuq və konkretirlər” [1].

Kişilərlə qadınlar arasındakı bioloji fərqlər birinci diqqət yetirilməli olan fərqlər hesab olunur. “Kişilərdə testosteron səviyyəsinin qalxması, səs tellərinin uzanması və qalınlaşması ilə nəticələnir”[2] Bununla da, fizioloji fərq artıq fonetik fərq meydana gətirir.

Lakin fonetik fərqlər hər bir dildə eynilik təşkil etmir. Alimlər araşdırmalara apararaq nəticəyə gəlmişdirlər ki, bir dildə özünü göstərən fərqlilik, digər

dildə tamam başqa şəkildə gözə çarpır. Yəni hər hansısa bir dil üçün xarakterik olan fərq, digər dildə də eynilik təşkil etmək məcburiyyətində deyil. Bu vəziyyətdən vəziyyətə, dildən dilə və bir çox amillərdən ilham alaraq dəyişir. [3]

Ohara.Y nın 1992-ci ildə apardığı statistik araşdırma Traumüller və Eriksonun fikrini təsdiq edir. O, Havaidə yaşayan 6 yaponiyalı qadın və 6 yaponiyalı kişi olmaqla, hər birinə 10 yapon və ingilis dilində cümlə verərək belə nəticəyə gəlir ki, qadınlar yapon dilində fonetik düzgünlüyə kişilərlə müqayisədə qat-qat daha çox üstünlük verirlər. Lakin, qadınlar eyni nəticəni ingilis dilində göstərə bilmirlər. Bu da sübut edir ki, statistik nəticələr nə qədər dəqiqliyi əks etdirsə də, nəticələr dildən dilə dəyişkənlik göstərmək xüsusiyyətinə malikdirlər.

Bu və bunun kimi statistik fərqlər, artıq müəyyən fonetik fərqlərin olduğunu sübut edir. Fonetika dedikdə ilk sait və samit səslərdən danışmaq lazımdır. Aydın məsələdir ki, qadınlar kişilərlə müqayisədə, daha incə, mülayim və nazik danışığa üstünlük verirlər. Kişilər isə daha kobud danışmağı seçirlər. Məhz bu faktora bağlı olaraq, incə və qalın saitlərin işlənmə tezliyi fərqlilik göstərir.

- Salamət qal, Sultanım (7 qalın sait)
- Salamət qayıt, sevdiyim (3 incə, 5 qalın siat)
- Allah Amanında. (6 qalın)
- Tanrım sənə yar olsun. (2incə, 5 qalın)
- Salamət qal, Sultanım!(7 qalın sait)
- Salamət qal, əzizim! (3incə, 5 qalın) [5, s. 2]

Ə.Cəfərzadənin tarixi-roman janrında qələmə aldığı “Bakı-1501” əsərindən verilən nümunədə, Sultanım xanımla ərinin vidalaşma səhnəsi təsvir edilərkən qələmə alınan dialoqa nəzər yetirdikdə görürük ki, kişi dilindən verilən dialoqda yalnız qalın, qadın dilində isə incə və qalın saitlərin növbələşməsi nəzərə çarpır. Yazıçı, qadın dilinin incəliyini, mülayimliyi Sultanım xanımın dilinə əlavə edərək “sevdiyim”, “əzizim” kimi əzizləmələrdən istifadə etmişdir. Bununla da, dialoqda qadın dilindən söylənən cümlələrdə incə saitlər kişi dili ilə müqayisədə çoxluq təşkil etmişdir. Bunu, təbii ki, yazıçı hesablayaraq qələmə almamışdır. Sultanım xanım nə qədər də kişi xarakterli qadın kimi təsvir edilsə də, onun emosionallığı yazıçı tərəfindən unudulmamışdır.

Qadın və kişi dilinin sait fərqliliyini daha aydın qeyd etmək üçün onu müqayisəli şəkildə işləmək lazımdır. Bu səbəbdən aşağıdakı iki nümunəyə diqqət yetirək:

- Xəzərim, ümmanım, qədərim mənəm! Oğullarının, qızlarının taleyi sənin taleyindir. Ürək döyüntülərini əks etdirən ləpələrin titrəməsin! Bu qə-

dər tale tariximin bircə pilləsidir. O biri pillələrdə nə keşməkeşlər baş verdiyini sən özün yaxşı bilirsən. Arxam ol, Ürək verənim ol, övladlarımin çəkdiyi əzabı bircə-bircə gənc nəslə söylərkən dayağım ol, nəğmələrin pıçıltılarım, sözlərim olsun. Kelrəyən, şahə qalxan dalğaların gücündən, qüdrətindən mənə bəxş eylə, Xəzərim, gözəlüm mənəm! [5, s.56]

– Hündür boz təpələri yarıb uçurlara çevirən Kür, meşənin yaxası boyu uzanıb gedirdi. Tez-tez köpüklənib daşan, yaz aylarında yatağına sığmayıb, gah sol sahildəki meşəyə soxulan, gah da bəri üzdəki hündür yarıqları, biçənəkləri, yulğunluqları yuyub aparan Kür bu il daha coşqun idi. O, nəhəng palıd ağaclarını kökündən bir yumaq kimi bürmələri, özü ilə uzaqlara – aşağıdakı kəndlərin bərabirinə qədər aparırdı [6, s.16].

Qadın nəsrindən verilən nümunədə 119 incə, 47 qalın sait işləndiyi halda, kişi yazığının əsərindəki misalda 70 incə, 84 qalın sait vardır. Hər iki nümunədə yazıçılar tərəfindən təsvir verilmişdir. Ancag hər iki nümunə arasında gözə çarpan bir fərq ondan ibarətdir ki, qadın yazıçı təsvirləri verərkən emosional çalarlara sıxılıqla üz tutduğu halda, kişi yazığının təsvirləri daha donuq və quru olur. Təbii ki, qadın dilinin incəliyinin gətirdiyi xüsusiyyətlərdən biri də gözə çarpır – incə saitin qalın saiti üstələməsi.

Digər fonetik fərqlərdən biri də, samitlərdir. Qadın dilində cingilti samitin tezliyinə nəzər saldıqda da, onun kişi dilindən fərqli olduğunu görə bilərik.

– Karvan çox gecikmişdi. Yolda xeyli əziyyət çəkmişdilər. Bir neçə gün bu yerlərə xas olmayan qəribə toz dumanı onsuzda buludlar arxasında gizlənən günəşi, aydın firuzəyi fəzanı görməyə qoymurdu. Gecələr bu toz dumanın göy üzünə çəkilmiş qalın pərdə kimi bu yerlərdə xüsusilə aydın görünən ulduların üstünə sanki yorğan çəkmişdi [7, s.241].

– Xəzərim, ürəyim, pənahım mənəm, sahilindən xeyli uzaqlarda Ləngəbiz dağ silsiləsindən lap qurtaracağında bir qəbilə var idi.. [5, s.39]

Qadın nəsrindən götürülən misallarda, samitlərə nəzər saldıqda cingilti samitlər üstünlük təşkil etdiyini görmək mümkündür.

Sait və samit müqayisələrindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu statistikalar hər zaman eynilik təşkil etmir. Təbii ki, bunları inkar edən nümunələrdə göstərmək mümkündür. Lakin müqayisələr aparılarkən çoxluq olaraq təhlil edilir və demək olur ki, qadınlarda incə sait və kar samit üstünlük təşkil edir.

Fonetik təzahür dedikdə, diqqəti çəkən bir komponentdə fonetik hadisə və qanunlardır. Bunu qadın yazıçılarının əsərlərində necə özünü göstərdiyini araşdırmaq üçün bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:

– Bilirəm baaşuva dönüm. Neynəmək olar? “Elnən gələn qara gün bayramdı”, – deyərlər. Tanrı buna da bərəkət versin, verməsə neyləyərik, Nə fəddəsən, Gümüş? [5, s.45]

Bu nümunədə “başına” sözü “baaşuva” şəklində qələmə alınmışdır. Burada saitartımı hadisəsi qarşımıza çıxır ki, bu da dilimizdə qanuni bir hal olmayıb, şivələrdə özünü göstərən bir hadisədir. Bununla yanaşı iki qoşa -a saiti vardır ki, tələffüz zamanı bu səslər uzanaraq həyəcanlı vurğunun yaranmasına xidmət edir. Əsərdə yaşlı qarı kimi təsvir olunan Çiçəyin dilində emosionallığın öz əksini tapması üçün bu fonetik hadisə və qanunlara ehtiyac duyulduğunu görürük.

– Başıma xeyir, elə bu bəndəsindən can qutarsaq, təzədən dünyaya gəllik! [5, s.51]

– Ağz, görəsən nöşün tez gəlib? Yəqin bir şey götürüb gedəcək. Keç evə, gedər, genə işimizdə olluq [5, s. 86].

– Yox, yox, bəlkəm, çörəkdən-zaddan istədi. Sən işində ol, tez gəlsə səslərsən, gəlləm genə [5, s. 86].

Hər 3 misal üçün də, canlı danışq dili və şivələr üçün xarakterik olan səs düşümü hadisəsi qarşımıza çıxır. Eyni zamanda səs düşümü və səs uyuşması hadisəsi də bu nümunələr üçün xarakterikdir. “Gəlirik” əvəzinə “gəllik”, “olarıq” əvəzinə “olluq”, “gələrim” əvəzinə “gəlləm” işlənmişdir. Qadın danışığındakı emosionallıq fonetik hadisə və qanunlardan da yan keçməmişdir. Danışq zamanı həyəcanlanan, hisslərinə qapılan qadınlar, yaşadıkları duyğuları qarşı tərəfə keçirtmək istəyərkən tez-tez danışır və bir çox hallarda ixtisarlara meyil edirlər. Buradakı səs düşümü hadisəsinin tam da, bununla bağlı olduğunu demək yanlış olmazdı. Bunun kimi bir misala da nəzər salaq:

– Dur, get, gəti sağımı mollaxanadan. Bibiqulu gözümün qabağında olmasa ürəyim çatlar. Barını nəm yıxar, ananı qəm. [5, s.89]

Bir ana obrazında təsvir edilən Güləli qızın narahatçılığı burada oxuyucuya aydın təsvir edilə bilər. “Gətir” əvəzinə “gəti”, “uşağıma” əvəzinə “sağıma” işlənməsi yenə də bir ananın duyğularını ifadə edərkən emosionallığa qapılaraq tələsməsi və səs düşümü hadisəsi baş verməsinə gətirib çıxarması ilə nəticələnir. Hər bir yazıçı da, əsəri qələmə alarkən gündəlik həyatdakı reallıqları təsvir etdiyindən burada da, obrazın dilini yazıcının dilindən ayırmırıq. Yazıçı qadın olduğundan, bir ananın narahatlığını daha dolğun təsvir edə bilmə bacarığına sahibdir. O andakı emosionallığı oxucuya çatdırarkən, qeyri-ixtiyari olaraq bu kimi fonetik hadisə və qanunlar əsər boyu qarşımıza çıxır.

Fonetik fərqlər arasında əsas fərqlərdən biri də intonasiyadır. Qadın danışq zamanı sual, şübhə, kinayə intonasiyalarından daha çox istifadə edir-

lər. Sual, şübhə və kinayə intonasiyasından çox istifadə etmələri qadın psixologiyasından irəli gələn səbəbdir. Gündəlik həyatlarında qadınlar hər zaman bildikləri bir hadisəni təsdiqləmək üçün belə suallar verir, ona hər zaman şübhə ilə yanaşır və əsəbləşdikləri zaman kişilərdən fərqli olaraq, kobud sözlər və jarqonlardan istifadə əvəzinə, kinayələrdən istifadə edirlər.

Çiçək qarı:- Qurbanı olduğum, göydən bir damçı damızdırmır, ot-ələf hardan olsun? [5, s.43]

Çiçək qarının narahat və əsəbi halını təsvir edərkən yazıçı sual-şübhə intonasiyasına üz tutur. “Bakı-1501” əsərində intonasiya fərqi ortaya qoyan ən gözəl səhnə əri gedəndən sonra taxtın başına sultanım xanım keçərək əmrlər verdiyi səhnədir. Diqqət yetirək misallara:

– Bəs xaliq, bəs camaat? Onların təslim olmaq istəyib-istəmədiyinin önəmi yoxdur? – sualı gözlərindən yaşı qəlbinə axıdıb, baxışlarında ildırım çaxan Sultanım xanım verdi [5, s.106].

– Sən hələ qorxaqmışsan da?!... Bir qaşiq qanından ötrü sürünmə! Danışıq kimi mərdanə ölməyi də bacar! [5, s.107]

– Neyçün? – deyə Sultanım xanım maraqla soruşdu. – Şirvanşahları alçaldan, camaatımızı qoyun hesab edən bir qasidə aman verəydik? Öpüb göz üstünə qoyaydıq? [5, s.108]

Yazıçı qeyd etdik ki, Sultanım xanım obrazını əsərdəki digər qadınlardan fərqləndirərək daha kişi xarakterli, əlində qılınc tutub döyüşə çıxmağa hazır qadın kimi təsvir edib. Lakin yenə də, onun dilində əminlik kişi dilindəki qədər deyil. O, əmrlərini verərkən onu əmr şəklində deyil sual şəklində verməyə üstünlük verir. Həmçinin, qəzəbini göstərmək üçün kinayələrdən istifadə edir. Bir kişi hökmdarın dilindəki əminlik Sultanım xanımın dilində hiss olunmur. Obraz, nə qədər kişi obraza yaxınlaşdırılaraq təkamülə uğrasa da, yenə də qadın dilinin xüsusiyyətlərini özündə daşımaqdadır.

– Nə istəyirdin, qardaş?

– Ay qız, bir içim su verərsə?

– Nöş vermirəm?[5, s.13]

Buradakı dialoqu intonasiya baxımından müqayisə edərkən, görürük ki, sual, şübhə intonasiyasından istifadə olunub. Kişi dilində özünü göstərən konkretlik qadın dilində qarşımıza çox çıxmır. Kişi suallara konkret və bir-başə yolla, qadın isə uzun-uzadı və dolayı yolla cavab verir.

Danışıq zamanı emosionallığı göstərmək üçün istifadə olunan fonetik komponentlərdən biri də həyəcanlı vurğudur. Həyəcanlı vurğu hiss-həyəcanı, emosiyayı göstərmək üçün istifadə olunan vurğu növüdür.

– Bıy, Allah xoşbəxt eləsin! [7, s.51]

Əsərdə iki bacının dialoqu verilmişdir. Yazıçı həyəcanını gizlədə bilməyən Reyhanın dilindən həyəcanlı vurğudan istifadə edir. Burada “bıy” yazıldığı kimi deyil, “bıyyy” kimi tələffüz edilir. Həyəcanlı vurğu da, tələffüz zamanı uzanan və qoşalaşan “y” üzərinə düşür.

– Buy, Allah sən saxla. Asi nöş oluram? [7, s.103]

Bu misalda isə həyəcanlı vurğu saitin üzərinə düşür və eynən samitdə olduğu kimi sait də uzanır və qoşalaşır.

Bu misallarda geminat hadisəsi, həyəcanlı vurğu olan sözlərdə özünü göstərir. Bu hadisə dilimiz üçün xarakterik olmasa da, danışmada və ədəbi əsərlərdə tez-tez qarşımıza çıxır.

Nəticə olaraq, qadın nəsrinə xas əsas fonetik təzahür formaları bunlardır:

– Qadın dilinin incə, mülayim dil olduğundan onların nəsrində incə saitlərin kişi nəsrinə ilə müqayisədə daha çox istifadə olması.

– Qadın dilində cingiltili samit tezliyi kişi dilindən fərqli olması.

– Qadın dilində fonetik hadisə və qanunlar və onların işlənməsində emosionallığın rolu.

– Qadın dilində sual, şübhə və kinayə intonasiyasından tez-tez istifadə edilməsi.

– Qadınlar emosional olduqlarından həyəcanlı vurğunun daha çox onların dili üçün xarakterik olması.

Bütün bu qeyd olunan xüsusiyyətlər 100% -lik nəticələr deyil. Bunun tam tərsini göstərən nümunələrdə qarşımıza çıxma bilər. Lakin çoxluq olaraq götürdükdə, bu fərqlər özünü göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. http://www.linse.undue.de/files/PDF_in_Katalog/publikationen/ESEL/amica_menshealth.pdf
2. Fitch, W. T., & Giedd, J. Morphology and development of the human vocal tract: A study using magnetic resonance imaging. //Journal of the Acoustical Society of America 106(3)-1999, – p1511-1522.
3. https://www2.ling.su.se/staff/hartmut/f0_m&f.pdf
4. Ohara, Y. Gender-dependent pitch levels: A comparative study in Japanese and English. In K. Hall, M. Bucholtz, and B., Moonwoman //Locating Power: Proceedings of the Second Berkeley Woman and Language Conference, Vol. 2. 1992, – p. 469-477
5. Cəfərzadə, Ə. Bakı-1501.II nəşr.Bakı; Qanun. 2015.
6. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri 2cilddə, IIcild Bakı:Şərq-Qərb. 2005.
7. Cəfərzadə, Ə. “Eldən-elə” Bakı:Şərq-Qərb. 2006.

Farida Jamilli

Summary

Phonetic forms of gender dominance in the language of women's prose

There are some phonetic differences in the language of women and men and in their prose. Vowels and consonants, intonation, accent are phonetic features. In women's prose, phonetic manifestations first appear in vowels and consonants. Women use thin vowels and clinking consonants more than men. In addition, the excitement accent is more characteristic of their language. It is one of the means of phonetic manifestation in intonation and manifest itself in the analysis of gender dominance.

Фарида Джамилли

Резюме

Фонетические формы гендерного доминирования в языке женской прозы

Известно, что существуют фонетические различия в языке мужчин и женщин, а также различия в их прозе. Учитываются фонетические особенности, гласные и согласные, интонация, ударение. В статье исследуются эти проблемы в широком плане. В женской прозе фонетические проявления сначала проявляются в гласных и согласных. Женщины используют тонкие гласные и звонкие согласные чаще, чем мужчины. К тому же акцент возбуждения более характерен для их языка. Это одно из средств фонетического проявления в интонации и проявляется при анализе гендерного доминирования.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Z.Şahbazova

Redaksiyaya daxil olma: 10.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 14.04.2021

Çapa qəbul olunma: 30.04.2021

ƏDƏBİYYAT

UOT 821.111

Leyla Şərifova
Qərbi Kaspi Universiteti
leylasharifova@yahoo.com

İNGİLİS VƏ İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA “AVESTA” DOKTRİNASI, TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ HİPOTEZALARA DAİR

Açar sözlər: “Avesta”, zərdüştülərin dini inancı, Edvard Qrənvil Braun, Zərdüştü atəşpərəstlik məbədi

Key words: “Avesta”, Zoroastrian religion, Edward Granville Browne, Zoroastrian fire temple

Ключевые слова: “Авеста”, зороастрийская религия, Эдвард Грэнвилл Браун, зороастрийский храм огня.

Həm Ceyms Darmesteterin, həm də Yuli Oppertin araşdırmaları bazasında “Avesta” dilinin Midiya dili və bu dilin daha çox turanlılara aid olduğu versiyasının dürüstlüyünü qəbul etməyə çalışan Edvard Q. Braun yunan filosofu Herodotun qeyd etdiyi “Midiyanın altı tayfası”ndan biri olan ariyanlaşdırılmış Turan adının bu arealda mühüm yer tutduğunu diqqətə çatdırmışdır.

Əslində şərqşünas alim İranın müxtəlif yerlərində danışılan dialektlərin ciddi şəkildə öyrənilməsi ilə əlaqədar öz doktrinasını irəli sürərək maqların (Magians or Magush) Midiya tayfasından olan Zərdüştün müasir Azərbaycanla sıx bağlılığına körpü salır [7, s.35].

Edvard Braunun dördcildlik monoqrafiyasının I cildində “Avesta” probleminin diqqətlə öyrənilib tədqiq edilməsi, hər şeydən əvvəl, onun ingilis şərqşünası Meri Boys kimi İranda bir il müddətində (onların hər ikisi bu ölkədə bir il müddətində olmuşlar) qalması ilə əlaqələndirilir. İngilis alimləri zərdüştü ailələrinin qonağı kimi zərdüştülərdən müəyyən məsələləri dəqiqləşdirib kitab səhifələrinə gətirmişlər [8]. Prof. Almut Hintze “Nekroloq: Nora Yelizaveta Meri Boys” adlı əsəsində xanım alimin 1963-cü ildə professor vəzifəsinə təyin olunduqdan sonra İranda bir il Zərdüştü ailələrinin evində qonaq qalıb

zərdüştülərin dini inancını diqqətlə öyrənməyə çalışdığını, Kirmanda, Yəzddə, ələlxüsus Şərifabad kəndində qaldığını, zərdüştiliyin tarixinə və bu dinə dair öz interpretasiyasını hazırladığını [9, s.143] qeyd edir.

İstər Qərb, istərsə də Şərq ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat məsələlərinin öyrənilib tədqiq edilməsində araşdırmalarda qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri fakt, mənbə, məxəzlər bazasında bu və ya digər problemin mümkün qədər dürüst tarixilik prinsipləri ilə gündəmə gətirilib onun əsas elementlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu zəmində Qərb, o cümlədən ingilis şərqşünaslarının ədəbiyyat məsələlərinin öyrənilməsində Şərq ölkələrində olarkən ədəbiyyatın, mədəniyyətin canlı daşıyıcıları olan xalqın bu və ya digər məxsusi ruhani məkanlarını ziyarət etmişdir. Hətta bir müddət onlarla qaynayıb qarışan araşdırıcılar tədqiq etdiyi problemin mahiyyətinin dərin qatlarına elməyə çalışmışlar.

İranda ayrı-ayrı vaxtlarda belə bir missiyanı həyata keçirən hər iki şərqşünas alimin – Edvard Qrənvil Braunun və Meri Boysun xatirəsinə Tehrandə küçə adlarının verilməsi onların İran mədəniyyətinin və ədəbiyyatının, ələlxüsus "Avesta" probleminin diqqət və həssaslıqla araşdırıldığına mühüm rolundan və əhəmiyyətindən xəbər verir.

Azərbaycan ədəbi-elmi auditoriyasında Zərdüştün Azərbaycan xalqının yetirməsi kimi tanınmasını əmin etməyə çalışan bir sıra Qərb, o cümlədən ingilis-amerikan ədəbiyyatşünaslığının mütəxəssis alimlərinin yaradıcılığında bizi daha çox özünə çəkən məsələlərdən biri də onların öz ədəbiyyat tarixi ilə paralelləri aparmasıdır.

Qədim Midiyanın ədəbi-mədəni həyatında "Avesta"nın rolu danılmazdır və bu gerçəklik haqqında Qərb, ingilis şərqşünaslığında təqdim və təhlil edilən materiallara keçməzdən əvvəl ədəbi tariximizə qısa ekskurs etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Midiya etnoniminin "torpaq, vətən" mənasını özündə ehtiva etdiyini, hətta Həmədan şəhərinin etnonimində belə "mada" sözünün özünə yer aldığı ingilis şərqşünaslarından biri Edvard Qrənvil Braun da etiraf etmişdir. Milli tariximizin yaddaşında unudulmazlıq möhürünü vuran Atropatenanın (Azərbaycanın) əhalisi ilə vahidlik əmsalını yarıdan Midiyanın Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm iz qoyduğu isə tarixi gerçəklikdir. Azərbaycan Ensiklopediyasının "Midiya əfsanələri" adlı annotasiyasında onların yarımtarixi əfsanələr olduğu Herodotun "Tarix" kitabının örnək materialları bazasında diqqətə çatdırılır: *"Onların içərisində "Astiaq" və "Tomiris" əfsanələri xüsusi yer tutur. "Astiaq"da Midiya dövlətinin süqutu ilə əlaqədar hadisələr, "Tomiris"də cəsur hokmdar qadın Tomirisin vətəni fədakarlıqla müdafiə etməsi təsvir olunur. Mənşəyi tarixi hadisələrdən götürülsə də, bu əfsanələr yazıya alındığı dövrdə artıq xalqın*

bədiî təfəkkür süzgəcindən keçərək cilalanmış, dolğun süjet xəttinə malik ədəbi əsər səviyyəsinə yüksəlmişdir” [5, s.549].

Tarixi gerçəkliyin Herodotun “Tarix” kitabından və onlarca tarixçi və filosof alimlərin əsərlərindən gələn yarım tarixi faktların reallaşması yolunda zehnin, aqlın faktlara söykənən mühakimələri həmin tarixin və onun ədəbiyyatının rekonstruksiyasına yeni imkanlar açır.

Edvard Qrənvil Braunun midiyalılarla farslar arasında bir növ antoqonizmə, müzakirələrə çevrilmiş spektrində gəldiyi nəticənin mətnaltı mənasına eyham vurub onu Britaniyanın tarixində unudulmayan kral Edvard dövründə şotlandlarla ingilislər arasında mövcud antoqonizmin [7, s.33] ümumi konturları kimi müqayisə müstəvisinə gətirməsi təsadüfi deyildir.

Britaniya tarixinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində, xüsusilə eramızın 410-cu ilindən 449-cu ilədək anqlo-sakson tayfalarının Britaniyanı zəbt edərək bu ölkədə İngiltərə kimi “yeni” bir hakimiyyətə sahib durması Britaniya adalarının qədim sakinləri olan şotland, irland və uelsləri təzyiqlik və mərhumiyyətlərin mənəviyyəsinə salması tarixin unudulmaz səhifələrindən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə şotlandlarla ingilislər arasında antoqonizmin tarixi örnəklərindən çıxış etsək, öz suverenliyi uğrunda həmişə mübarizə aparən şotland xalqının keşməkeşli mübarizə yolunda, xüsusilə XII – XIV əsrlərdə ingilis krallarından I Edvard (1272-1307), II Edvard (1307-1327), eləcə də taxt-taca sahib olan oğlu III Edvard (1327-ci ildə də Berkeley qəsridə zindana salınmış və orada qətlə yetirilmişdir) şotlandların suverenlik mübarizəsini amansızlıqla yatırırsalar da, onların mübarizlik əzmini qıra bilməmişlər.

Edvard Braunun midiyalıları şotland, farsları ingilis kimi təqdim edib onların antoqonizmini görə bilməsi araşdırıcının regional hadisələrə həssaslığının və realist mövqeyinin təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin belə bir faktı da unutmamaq olmaz ki, ingilislər uzun zaman kəsiyində Birləşmiş Krallıqda şotland, irland, uels ədəbiyyatını İngilis ədəbiyyatı adında birləşdirsə də, ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq ədəbi dövriyyədə və Universitetlərdə həm ingilis, həm də Britaniya ədəbiyyatı ayrılıqda müstəqil ədəbiyyat statusunu bərpa etmiş və indi də milli kimliklə fəaliyyətini davam etdirir. Demək olar ki, ədəbiyyat tarixində Britaniyada şotlandın, irlandın, uelslinin qədim ədəbiyyat nümunələri də onların milli kimlik göstəriciləri ilə dünya oxucusuna təqdim edilir.

Edvard Braunun “Avesta” ilə əlaqədar təhlil materialında diqqəti çəkən məqamlardan biri də onun fars dilinin, şifahi və yazılı ədəbiyyat ənənələrinin təşəkkülü və mərhələlərinə dair dövrəşmə sistemini müəyyənləşdirməsidir. Dövrəşmənin üç mərhələsi aşağıdakı kimidir:

1. Əhəmənilər dövrü (eramızdan əvvəl 550-330-cu illər)
2. Sasanilər dövrü (eramızın 226-652-ci illər)
3. Məhəmmədi (Məhəmməd Peyğəmbər) dövrü (təxminən 900-cü ildən müasir günlərə qədər) [7, s.7-8].

Belə bir dövrləşmənin bir sıra elmi və ensiklopedik ədəbiyyatlardakı təsnifatla üst-üstə düşməsi Edvard Braunun bir alim kimi dil və ədəbiyyat məsələlərinə əsaslı mənəbə mövqeyindən yanaşdığına dəlalət edir.

"Avesta" problemi kimi araşdırılan "Avesta" abidəsinin hansı dildə yazılması barədə geniş debatların ümumiləşdirilməsini yazan Edvard Braun aparılan araşdırmalar sırasında Ceyms Darmesteterin "Avesta"-nın dili barədə filoloji aydınlığın nəticəsi kimi onun mühakiməsinə dayaq olaraq yazırdı ki: "... *"Avesta"-nın dili Midiyalıların dilidir*" [7, s.26].

Ceyms Darmesteterin ortaya atdığı problemin həllində Zərdüşt "Avesta"-sına məxsus doktrinanın hansı ölkəyə məxsusluğuna dair hipotezasında onun daha çox Atropatenaya (Azərbaycana) şamil edilməsi gəlişi gözəl söz deyil, sadəcə olaraq həqiqətin müəyyənləşdirilməsi yolunda tədqiqatçıları ciddi düşündürəcək tarixi və ədəbi faktdır. Edvard Braunun qısa icmalında verilən həmin mühakimədə qeyd olunur ki, "...*mağların Midiya tayfasından olan Zərdüşt öz doktrinasını Atropatənadan (Azərbaycandan) gətirmişdir...*" [7, s.28].

Bu mühakimənin işığında Azərbaycanın müqtədər ədib və alimlərinə biri olan Yusif Vəzir Çəmənəminlinin "Azərbaycanda Zərdüştü adətləri" nə həsr olunmuş araşdırmasında söylənilənlərin adekvat versiyasını yada salmaq istərdik. Ədib yazırdı: "*İran mədəniyyətini Midiya və bilxassə Azərbaycan yaratmış və Midiya səltənəti münqəriz olduqda bu mədəniyyət zərdüştiliklə bərabər İrana keçmiş və əsrlərcə pars səltənəti ilə yan-yana azərilər (muğlar) məmləkətin ruhani və mədəni həyatını idarə etmişlər (Müəllif elə buradaca izahat qeydində göstərmişdir ki, muğların vəzifəsi atəşin bəqası olduğu üçün onlara "Azərban" deyərdilər. Cəmi "Azərbangan"dır ki, ərəblər "Azərbaycan" şəklinə salmışlar*" [3, s.84].

Yalnız Yusif Vəzir Çəmənəminlinin deyil, bir sıra Qərb, o cümlədən ingilis-amerikan ədəbiyyatşünaslarının Zərdüştün tarixi şəxsiyyət kimi mağların Midiya tayfasının yetirməsi olduğu, eləcə də "Avesta" doktrinasının Midiyada, Azərbaycanda yaranıb Şərqdə yayılması kimi nəticələr ümumdünya ədəbi-fəlsəfi fikri tərəfindən tam qəbul edilməsə də, "Avesta"-nın məzmun-mündəricəsində ifadəsini tapmış elementlər söylənilən mühakimələrin gerçəkliyini təmin etmək üçün tutarlı dəlil-sübutlar olaraq qalır.

Qeyd edək ki, ingilis ədəbiyyatşünaslığında Edvard Braunun İran dövlətinin ən möhtəşəm dövrlərindən biri olan Əhəmənilər dövründə I Daranın padşahlıq (eramızdan əvvəl 522-486-cı illər) zamanında yazılan "Bisütun ki-

tabəsi”ndə belə diqqəti çəkən məqamlardan biri elə I Daranın dili ilə verilən mətnlərin ingilis dilinə tərcümələrdə əksini tapmışdır. Beləliklə, maqlar haqqında deyilənlər “Avesta” mətnlərinin milli identifikasiyası haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Ədəbiyyatşünas Şahin Xəlilli həmin mətnlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsini aşağıdakı kimi təqdim etmişdir: *“Padşah Dara söyləyir ki: Həni elə bir insan, istər fars olsun, istərsə də midiyalı, bizim bu elətdə elə bir insan yoxdur ki, bu maqlı Qaumatanın padşahlığını əlindən qopara bilsin; camaat ondan ehtiyat edirdi. Bardi onu əvvəlcədən tanıyan çox-çox adamları cəhənnəmə vasil eləmişdi: onu tanıdıqlarına görə həmin adamları öldürmüşdü, “ona görə ki, onlar mənim Kirin oğlu Bardi olmağımı öyrənib bilirlər”. Mən gələndə qədər heç kəs maqlı Qaumatayla bağlı bircə kəlmə belə kəsməyə cürət etmirdi. Sonra mən Ahuramazdanı köməyə çağırdım: Ahuramazda kömək əlini mənə uzatdı: Bağayadış (sentyabr) ayının onuncu günündə məhz həmin gün mən bir neçə adamla həmin o maqlı Qaumatanı və onun tərəfdarlarının başbilənlərini öldürdüm. Midiyada Nikaya adlı ərazidə Kikatanvatiş adında bir qala vardır. Bax orda mən onu qanına qəltan elədim, padşahlığımı ələ keçirdim; Ahuramazdanın mərhəməti sayəsində padşah oldum; Ahuramazda padşahlığı mənə etibar etdi”* [4, s.93].

Bu da tarixi gerçəklikdir ki, Bisütun yazısında qədim fars dilində Qam Atanın adı Qaumata şəklində oxunmaqdadır. Tarixi mənbələrdə Qam Atanın şahzadə Bardiya adı ilə üsyan qaldırdığı məlumdur. Beləliklə, Qam Atanın üsyan edərək Əhəmənilər sülaləsinin hakimiyyətini devirməsi və bu hakimiyyətin isə cəmi yeddi ay çəkməsi Qam Atanı qətlə yetirən yeddi fars arasında Daranın da olduğu, onun məkrli şəxsiyyəti barədə yunan tarixçisi Herodot da müəyyən aydınlıq yaratmışdır.

Edvard Braun Qaumatanın (Qam Atanın) şəhərində – Rey şəhərində ələ keçirilib zindana salındığını, nəhayət çarmıxa çəkildiyini yazır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, midiyalıların farslara qarşı üsyana qalxması öz suverenliyi uğrunda mübarizəsi Edvard Braunun qeyd etdiyi kimi, şotlandlarla ingilislərin antoqonizmini xatırladır [7, s.32-33].

Şam, qam inancına təcavüzün tarixi gerçəkliyi göz qabağındadır. Eləcə də mağ, muğ və Zərdüştilik tarixin yaddaşında midiyalıların kimliyi haqqında yaratdığı təsəvvürün ingilis ədəbiyyatşünaslığında görüntüləri də Azərbaycanın tarixi keçmişi və onun “Avesta” kimi monumental kitabının dünya ədəbiyyatı və dini zirvələrindən birinə ucalan mənəvi sərvətinin canlı mücəssəməsi olduğu şübhələrinə son qoyulmasını elmi araşdırmalar bir daha sübut edir. Lakin ingilis-amerikan sənət abidəsinin özəllikləri və Azərbaycan xalqının ideya-ruhani və mənəvi zənginlikləri haqqında müəyyən

sosial-siyasi müdaxilə və təhriflərin aradan qaldırılmasına, istinadların aydınlaşdırılmasına yeni cəhdlərin edilməsi labüddür.

"Avesta" Midiya (Azərbaycan) mədəniyyətinin zirvəsidir, midiyalılar (azərbaycanlılar) Şumerin (Sümərin) davamıdır. "Avesta"nı Zərdüşt yaradıb – Şumer (Sümər) ənənələri əsasında; şumerlər (sümərlər) – turanlılar, türklərdir; Nəsimilər, Füzulilər Zərdüşt bulağından su içiblər; odlanıblar, odda yanıblar, işıqlanıblar, işıqlandırılıblar"[1, s.3] yazan mərhum Asif Ata "Avesta"nı Əhrimənə qarşı Hürmüzd (Ahura Mazda) işığıdır" deyərək milli mədəniyyət, ədəbiyyat ocağımız başlanğıcına yüksək dəyər vermişdir.

Zərdüştiliyin müqəddəs "Avesta" kitabları külliyyatına daxil olan "Yəştlər"in Azərbaycan dilinə tərcüməsi 2017-ci ildə Xanlar Həmid tərəfindən çap edilmişdir. Rus şərqşünası və mütərcimi, prof. İ.M.Steblin-Komenskinin tərcüməsi əsasında tam şəkildə Azərbaycan auditoriyasına təqdimi müəyyən özəllikləri ilə diqqəti çəkir. Xanlar Həmidin "Giriş əvəzi" adlı mətnində "Avesta"nın tarixinə dair bəzi məqamlara aydınlıq gətirilməsi, xüsusilə ingilis şərqşünası Meri Boysun Zərdüştün yaşam dövrünün eramızdan əvvəl XV-XII əsrlərə aid edərək onun yaratdığı dinin bəşər tarixində bir era kimi tanınmasını göstərərək "Avesta" ilə Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatının ən ilkin və zəngin səhifələrinin yazıldığını ortaya atmışdır.

Oxucu yaddaşına həkk olan Zərdüştün yaşam dövrünün Meri Boys tərəfindən eramızdan əvvəl XV-XII əsrlərə aid edilməsi ingilis şərqşünasının 1979-cu ildə Londonda nəşr etdirdiyi "Zərdüştilər. Onların dini inancları və təcrübələri" adlı kitabının I fəslinin ilk səhifələrində Zərdüştün Daş dövründən Bürünc dövrünə keçidində, yəqin ki, eramızdan əvvəl 1700-1500-ci illər arasında həyatının çiçəklənməsi dövrünü yaşadığı hipotezası [6, s.2] tarixi gerçəkliyə uyğun gəlmədiyini söylənilir. Beləliklə, hər hansı müəllifin tarixi mərhələ, yaxud elmi mənbə istinadlarının düzgün və yüz dəfə ölçülüb-biçilmiş variantının elmi arealın oxucularına təqdimatı nəinki vacib və əhəmiyyətlidir, eyni zamanda mühakimənin hipoteza olması belə elmi auditoriyada çaşqınlığın yaranmasına səbəb olur.

"Min illər boyu şifahi şəkildə dildən-dilə keçərək bir şeir toplusu kimi, sübhəsiz, bəşər tarixinin erkən dövrlərində yaranan ən möhtəşəm sənət abidəsi" [2, s.6] olduğunu yazan alim-mütərcim Xanlar Həmidin yeni tərcüməsi avestaşünaslıqda mütəxəssislərin və oxucuların da böyük marağına səbəb olmuşdur.

İngilis dilində yazılmış, yaxud ingilis dilinə tərcümə edilmiş ədəbi es-selərin, memuarların da "Avesta" ilə bilavasitə müəyyən məqamlar barəsində fikir və mühakimələrə diqqət yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Qeyd edək ki, hind alimi Ervad Şəms-Ül-Üləmə doktor Ser Civanci Cəm-

şedci Modi (Ervad Shams – Ul – Ulama Dr.Sir Jivanji Jamshedji Modi, 1854-1933) sentyabr 1925-ci il tarixdə baş tutmuş səyahətlərini “Bombeydən kənarında İran, Azərbaycan, Bakı səfərlərim” (“My Travels Outside Bombay İran, Azerbaijan, Baku”) adlı memuarlarını Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub olan qucarat dilində yazıb 1926-cı ildə kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Alim dünyanın bir çox sülaləri dövründə Avropadan Çinə, Hindistana qədər geniş ərzazilərdə və ölkələrdə özünə möhkəm yer qazanmış “Avesta” kitabının, Zərdüştilik sivilizasiyasının izlərini öyrənib araşdırmaq məqsədi ilə İranda, Azərbaycanda olduğu müddətdə tarixi düşüncələrini və xatirələrini qələmə almışdır. Kitaba daxil olan Azərbaycanda zərdüştiliklə bağlı mətnləri Belorusiyanın Minsk şəhərindən olan, yaxın dostu Cəmşid Zartoştinin tövsiyəsi ilə həmin kitabdakı 266-276 səhifələrdəki materialları ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Bu mətnin tərcüməsi 18 iyun 2004-cü ildə mütərcim Soli Dastur tərəfindən yerinə yetirilmişdir.

Tərcümə Rusiya Zərdüştilik web-site-in mütəxəssisi Fərrux Coratın əlavə, lakin diqqəti çəkən məlumatı ilə təqdim edilmişdir. O yazır: *“Doktor C.C.Modi yanlış olaraq yazır ki, Atəşgah kimi tanınan Atəş məbədi (Bakının yaxınlığında yerləşən Suraxanı qəsəbəsində) ən qədim hindu Atəş məbədidir... Suraxanıdakı Zərdüşti atəşpərəstlik məbədinin erkən adının qeyd olunması Sasanilər dövrünə məxsusdur... 1683-cü ildə alman səyyahı Kaempfer Bakıda olmuşdur. O qeyd edirdi ki, Suraxanıda Hindistana mühacir olan qədim iranlıların törəmələri tərəfindən sevib sitayiş etdiyi yerin alt qatından yeddi sayda alov açılmışdır. Sonralar Atəşgah hindlilər tərəfindən öz məqsədləri – ibadət üçün restavrasiya olunmuşdur”* [10].

Dr.Civanci Cəmşedci Modinin ingilis dilinə tərcümə olunmuş mətnlərində Suraxanı qəsəbəsinin tarixinə dair elmi məlumat və mühakimələr açıqlanmışdır. Müəllifin fikrincə bu toponimin – Suraxanı sözünün etimologiyasının tarixən Şölxana sözü ilə əlaqələndirilməsi daha düzgündür.

“Avesta” və onun mifoloji ənənələri kimi ədəbiyyatşünaslıqda diqqəti çəkən məqamlardan biri, əsasən tarixi gerçəkliyin zaman-zaman tarixin yaddaşına köçən, xatırlanan örnəkləridir.

Dr.Modinin qeyd edilən dövrün – 18 sentyabr 1925-ci il tarixdə keçmiş SSRİ məkanının paytaxt şəhəri Moskvada Lenin muzeyində SSRİ-nin tərkibində olan müttəfiq respublikaların hər birinin spesifik keçmiş tarixini tərənnüm edən bütöv şəkildə heykəllərin kolleksiyaları nümayiş etdirilmiş. Bakıdakı Atəşgaha aid keçmiş zamanlara aid edilən heykəllərin nümayişi Dr.Modinin daha çox diqqətini çəkmişdir. Həmin heykəllər ekspozisiyasında odunla qalanmış ocağın ətrafında ayaqları ilə bardaş qurub oturmuş adamlar

əks olunmuşdur. Məbədin giriş qapısından bir neçə adam musiqinin müşayiəti ilə içəri daxil olur. Onların alnında üç qırmızı rəngli xal vardır. Adamların bəzisi isə həsir toxumaqla məşğuldur. Həmin heykəllərin ekspozisiyasının üzərində rus dilində yazılmış lövhədə onların hindlilər olduğu göstərilir. Heykəllər güşəsinin nəzarətçisi rus xanımının doktor Modiyə ingilis dilinə tərcümə edib təqdim etdiyi kağız üzərindəki mətni maraqla doğurur:

“Bakının yaxınlığındakı yerin altından alov (nafta) çıxan Suraxanı və Əmircan (amma ingilis transformasiyasında bu kəndlərin adları “Souratshaanaa” və “Emidjan” kimi verilmişdir) kəndlərində Hindistandan köçüb gələn hindlilər məskunlaşmışdı. Onlar məbəd inşa etmişdilər və illər uzunu burada oda sitayiş edirdilər. Onlar bax orada yaşayırdılar, lakin indi onlar Bakıdan köçmüşlər. Söyləyirlər ki, illərlə öncə onlar kiçik otaqlarda yaşayıb çörək pulunu qazanırdılar. Onlar özləri üçün zirzəmilər də düzəltmişdi. Onlar farslar (parsilər) deyildilər, Zaratuştuya səcdə edən kəbrlər idi”.

İlk baxışdan Sovet dönəmində Lenin muzeyi kimi siyasi mərkəz salonunda azərbaycanlıların – kəbrlərin ənənələrinə, inanclarına məxsus heykəllər ekspozisiyasının nümayiş etdirilməsi əslində siyasi məna daşımaya da, Azərbaycandan Hindistana, sonra yenidən Hindistandan Azərbaycana mühacirlik edən atəşpərəst kəbrlərin keçdiyi həyat yolunun ümumi mənzərəsində unudulmazlığın heykəllərə çevrilməsi isə tarixi gerçəklik barədə müəyyən söz deyir.

Doktor Modi Bakıda olduğu günlərdə 1922-1929-cu illərdə Azərbaycan Respublikası MİK-in sədri Səmədağa Ağamalıoğlu ilə görüşündə Suraxanıdakı Atəşgahın Zərdüştilərin ənənələrini yaşadan məbədgah kimi qorunub saxlanılmasının əhəmiyyətli və vacib olduğunu söyləmişdir.

Hind alimi Modinin ədəbi publisistik memuarlarının özəlliyi ondadır ki, o, əsrlərin doğanağından – daş dövründən Tunc dövrünə keçid mərhələsində təşəkkül tapan “Avesta”nın və zərdüştiliyyətin sonrakı inkişaf mərhələlərində, xüsusilə XX əsrin 25-ci illərində tarixə ekskurs olsa da, bu, tarixin hər əsrdə təzələnməyə, vərəqlənməyə, nəsillərə ötürülməsi vacib və əhəmiyyətli olan ədəbi tarixin yaşamaq haqqını özünə qaytarmağa bir vasitədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Asif Ata. Qaranlığa qarşı (Elməddin Əlibəyzadənin “Avesta kitabı” əsərinə ön söz). Əlibəyzadə Elməddin. “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. / E.Əlibəyzadə. – Bakı: Yurd NPB, – 2005. – 240 s.
2. Avesta. Seçilmiş himnlər. Rus dilindən tərcümə edən: Xanlar Həmid. Bakı: “Apostroff”, – 2017. – 263 s.

3. Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Azərbaycanca Zərdüşti adətləri. – Çəmənzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri: [üç cildə]. / – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, c.III, – 1977. – s.82-89
4. Xəlilli Şahin. Azərbaycan – ingilis ədəbi əlaqələri (foklor materialları əsasında). Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” NPB, – 2002. – 216 s.
5. Midiya əfsanələri. – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cildə]. – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş redaksiyası, –c.VI. – 1982. – s.549
6. Boyce Mary. Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices. London, Boston and Henley: Routledge and Kegan Paul, – 1979. – 273 p.
7. Browne Edward G. A Year Amongst the Persians. Impressions as to the Life, Character and Thought of the People of Persia, Received During Twelve Month’s Residence in That Country in the Years 188-8. Pdf Free
8. Browne, Edward G. A Literary History of Persia: [in 4 volumes]. Volumes I. From the Earliest Times until Firdawsi. / E.G.Browne. – Cambridge: The University Press, – vol. I. – 1969. – 521 p.
9. Hintze Almut. Abituary: Nora Elizabeth Mary Boyce. Printed in the United Kingdom // Bulletin of SOAS 70, – 2007. N 1, – p. 143-149
10. Jorat Farroukh. Additional Information. – Ervad Shams – Ul – Ulama Dr.Sir Jivanji Jamshedji Modi. My Travels Outside Bombay İran, Azerbaijan, Baku. // Avesta – Zoroastrian Archives. J.J.Modi My Travels Outside Bombay. URL: <http://www.avesta.org/modi/baku.htm>

Leyla Sharifova

Summary

THE AVESTA DOCTRINE, HISTORICAL REALITY AND HYPOTHESES IN ENGLISH AND ENGLISH-LANGUAGE LITERATURE

The article is devoted to the study of the “Avesta” doctrine, historical facts and hypotheses in English and English-language literature. It tells the story of two orientologists, Edward Granville Browne and Mary Boyce, who study the “Avesta” carefully and sensitively. British scholars, as guests of Zoroastrian families, clarified certain issues from Zoroastrians, clarified the religious beliefs of Zoroastrians and published them as a book.

The article also states that the orientalist Edward Granville Browne puts forward his doctrine in connection with the serious study of dialects spoken in different parts of Iran. His views allow us to say that Zoroaster, a member of the Magians (Maggians or Magush) from the Medes, was closely associated with modern Azerbaijan. In his analysis of the “Avesta”, Edward Browne identified a chronological system for the formation and stages of the Persian language, oral and written literary traditions. Such a chronology coincides with the classification in a number of scientific and encyclopedic literatures.

Лейла Шарифова

Резюме

ДОКТРИНА «АВЕСТА», ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ГИПОТЕЗЫ В АНГЛИЙСКОЙ И АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Статья посвящена изучению доктрины «Авесты», исторических фактов и гипотез в английской и англоязычной литературе. В нем рассказывается история двух востоковедов, Эдварда Грэнвилла Брауна и Мэри Бойс, которые внимательно и чутко изучают Авесту. Британские ученые, будучи гостями зороастрийских семей, разъяснили некоторые вопросы зороастрийцев, разъяснили религиозные верования зороастрийцев и опубликовали их в виде книги.

В статье также говорится, что востоковед Эдвард Грэнвилл Браун выдвигает свою доктрину в связи с серьезным изучением диалектов, на которых говорят в разных частях Ирана. Его взгляды позволяют утверждать, что Зороастр, член мидяньских магов (Маггиан или Магуш), был тесно связан с современным Азербайджаном. В своем анализе «Авесты» Эдвард Браун определил хронологическую систему формирования и этапов персидского языка, устных и письменных литературных традиций. Такая хронология совпадает с классификацией в ряде научных и энциклопедических литератур.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ş.Xəlilli

Redaksiyaya daxil olma: 24.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 27.04.2021

Çapa qəbul olunma: 18.05.2021

821.111(73)

Səkinə Paşayeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pasayevasakina8@gmail.com

MARK TVEN YARADICILIĞINDA DİNƏ MÜNASİBƏT

Açar sözlər: *mark tven, din, fanatizm, mövhumat, ehkamlar, reallıq, güllüş və satira.*

Key words: *mark twain, religious, fanaticism, prejudice, dogmatic assertions, realism, laugh and satire.*

Ключевые слова: *Марк Твен, религиозный, фанатизм, предубеждение, догматические утверждения, реализм, смех и сатира.*

Amerika ədəbiyyatı tarixində öz xüsusi yeri və çəkisi olan Mark Tvenin din və dini baxışlar sistemi ilə bağlı fikirləri yazıçının hələ sağlığında birmənalı qarşılınmamışdır. Bu həssas məsələyə böyük yazıçının yanaşmaları və əsərlərindəki ayrı-ayrı epizodlarda, habelə nitq və çıxışlarında dini-əxlaqi dəyərləri, mövhumatı, cəhaləti, nadanlığı sərt və kəskin şəkildə tənqid etməsi tədqiqatçılar arasında zaman-zaman mübahisələrə, fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Bizim qənaətimizə görə, Mark Tven həm bədii nəsrində, həm də publisistikasında ifrat dini mövhumatı tənqid etməklə yanaşı, dünyanın mistik əql və idraka, sonsuz gücə malik ilahi varlıq tərəfindən yaradıldığını və idarə edildiyini də inkar etməmiş, teist təlimlərə qarşı loyol olmuşdur. Bu baxımdan yanaşsaq, böyük Amerika yazıçısını Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli satira ustası Cəlil Məmmədquluzadə ilə müqayisə etmək olar. Düşünürük ki, hər iki sənətkarın bu mövzuyla bağlı yaradıcılıq laboratoriyasında tədqiqat üçün kifayət qədər nümunələr var və bundan ədəbiyyatşünaslığımız gələcəkdə bəhrələnə bilər.

Mark Tvenin yaradıcılığının, xüsusilə publisistikasının leytmotiv və xüsusiyyətlərini öyrənərkən məlum olur ki, yazıçı on səkkizinci yüzilliyin həm deist¹, həm də aqnostiklərinin² ənənələrini davam etdirmişdir. Başqa

¹ Deistlər: Allahı dünyanın yaratıcısı hesab edən, lakin onun təbiətə və cəmiyyətə təsirini inkar edən dini və fəlsəfi cərəyanın tərəfdarları

² Aqnostiklər: obyektiv aləmin dərk edilə bilməsini inkar edən idealist fəlsəfi nəzəriyyənin müdafiəçiləri

cür ola da bilməzdi: yazıçının hansı ailədə böyüyüb tərbiyə almasını, Hartford şəhərində yaşadığı və işlədiyi mühiti, xüsusilə Oliviya adlı aristokrat qadınla evlənəndən sonrakı həyatını, yaxın dost-tanışlarının çevrəsini nəzərə alsaq, əminliklə deyə bilərik ki, onun liberal teizm³ də rəğbəti olmuşdur. Bəs yazıçı bu ikili yanaşmanı – qııcıq və rəğbəti öz əsərlərində necə birləşdirir və necə ayıra bilirdi?

Bəri başdan qeyd edək ki, Mark Tven bütün xristian ehkamlarına qarşı çıxırdı; o, tarixi hadisələrin ilahi qüvvənin iradəsi ilə meydana gəldiyini iddia edən cərəyanları, öz əsərlərində dini mövhumatı təşviq edən romantik yazıçıları da satirasıyla ifşa edirdi. Xüsusilə kalvinizmin⁴ presviterian təriqəti onda həm qııcıq, həm də maraq oyadırdı. Calvinist doktrinasındakı qəzavü-qədər və ilahi qüvvə ideyası insan əməyinin, onun məqsəd və məramlarının əhəmiyyətini inkar etmirdi, əksinə, insanın hər bir hərəkətinə və davranışına metafizik məna verirdi; kilsə xadimləri, ilahiyyatçılar hərəkət və hadisələrin meydana gəlməsində həm də ilahi varlığın və Allahın iradəsini görürdülər. Mark Tvenin yaşadığı dövrdə puritanlar buna çox ciddi yanaşırdılar. Misal üçün, din xadimlərinə görə, “MakVilyamların qızına baxmağa xəstə olduğu üçün həkimin gələ bilməməsinin səbəbi” (“MakVilyamlar ailəsi və boğaz ağrısı”, 1875) qismətdir, Allahın işidir, “gündəlik günahlarına görə” Allahın onlara verdiyi cəzadır. Mark Tven özü də bu situasiyaya birmənalı münasibət bəsləmir, öz qeyd dəftərçəsində yazırdı: “Mən hər cür ilahi qüvvə və ya qəzavü-qədər ideyasına inanmıram. Mən inanıram ki, dünya-ələm idarə olunur, özü də ciddi və dəyişməz qanunlarla idarə olunur. Əgər bir adamın ailəsini epidemiya aparırsa, o biri adama isə rəhm edirsə, deməli, burda yalnız qanunlar rol oynayır: Allah çox xırda miqyaslı işlərlə məşğul olmur ki, birinə zərər, o birinə isə təminat versin”.

Göründüyü kimi, Mark Tvenin az da olsa, ilahi qüvvələrlə bağlı tərəddüdləri mövcud idi; o, insanın taleyində Allahın oynadığı rolu nə danır, nə də təsdiq edirdi. Lakin yazıçı hekayədəki süjetdə puritan ideyasını davam etdirir, cari situasiyaları qlobal proseslərin nəticəsi kimi qiymətləndirir. Missis MakVilyams inamla deyir ki, bu bəla ərinin kifayət qədər mömin olmaması ucbatından baş verib. Axı Montimer (əri) yatmamışdan qabaq dua etməyi unudurdu. Qısaca desək, bu, xristian mövhumatında Axillesin dabanına bənzəyir, ya da bütpərəstlik “inancları” kimi görünür. Yazıçı da bu imkandan istifadə edib qürrəylə insanın ilahi qüvvə anlayışına təsirini, ya da ilahi ələ-

³ Teizm: dünyanın, əql və idraka malik bir şəxsiyyət kimi təsəvvür edilən allah tərəfindən yaradılıb idarə edildiyini iddia edən dini-mistik ehkam

⁴ Kalvinizm: XVI əsrdə İsveçrədə meydana gəlmiş protestant məzhəblərindən biri

min içində insanın yerini yenidən dəyərləndirməli olur. Bu ifrat və eqosentrik iddialara qarşı yazıçı ən təsirli silahıyla çıxır - gülüşlə!

Xristianların iddialarına kinayə ilə gülmək üçün Mark Tven iki birini tamamlayan üsuldən istifadə edir: o, şəxsi (konkret halda xristiani) təzadlı şəkildə nəhəng obyektlərlə qarşı-qarşıya qoyur, eyni zamanda şəxsi çox xırda simular və varlıqlarla bərabərləşdirir. Birinci halda özünü varlığın mərkəzində təsəvvür edən adam ümumi kütlə içində daha qədim və antik sivilizasiyaların fonunda itir; misal üçün, Çindəki xristian missiyası ilə bağlı əhvalat kimi. Mark “Birləşmiş Linçləmə Ştatları” (The United States of Lyncherdom, 1901) pamfletində yazır: “Orada 1511 nəfər missionerin hər birinə ildə iki çinli müraciət edir, deməli, hər gün dünyaya 33000 bütprəst gəlməsi üçün milyon ildən çox vaxt lazımdır... ki, Çinin “xristianlaşdırılması” adi gözlə görünsün”.

Yazıçı xristian panteonu⁵ barədə də eyni kinayəli yumorla müqayisələr aparır: “Hindistanda iki milyon allah var və onların hamısına sətayiş edirlər. Onların dininə görə, bütün digər ölkələr – dilənçidirlər, Hindistan isə yeganə milyoner ölkədir” (“Ekvatoru səyahət edərkən” – Following the Equator, 1897). Xırda varlıqlara gəlinə, “Yerdən məktublar”(“Letters from the Earth” was written after the deaths of Twain's daughter Suzy (1896) and of his wife Olivia (1904) pamfleti yada düşür və burada yazıçının maraqlı bir aforistik deyimi var: “Allah insanla qürur duyurdu, insan onun ən yaxşı kəşfi idi, insan onun ilk sevimli övladıydı, əlbəttə, əgər milçəkləri nəzərə almasaq!”

Yazıçı daim bizə xatırladır ki, fərd və kainat (dünyayı-aləm) müxtəlif çəkili kateqoriyalardır. İnsanın xırda və nəhəng şeylərlə gülünc və biçimsiz müqayisə edilməsindən başqa müəllif fərdi həyatı da yüksəklərə qaldırır, onu həddən artıq şişirdir.

Bu və ya digər maraqlı üsullardan istifadə edən Mark Tven hardasa parodiyalı təlimatlar da verir, misal üçün, “nitq söyləməkdən canını necə qurtarmaq olar”, yaxud, “soyuqdəyməni necə müalicə etmək olar” və s. Bu hekayələrdə təsvir edilən həyat hadisələri, xırda nizamsızlıqlar, qarışıq situasiyalar kalvinizm teologiyası prizmasından görünür. Beləliklə, onlar getdikcə Xilaskarla Şeytanın nəhəng savaşına qədər böyüyürlər. Yazıçı adı və xırda obyektləri, ziyansız və mühafizəkar obyektləri nahaqdan seçmir, elə həmin obyektlərdən də XIX əsrin sonlarında faktiki olaraq dini mahiyyət daşıyan ideyaları təmizləyirdi.

⁵ Panteon: qədim Romada allahların şərəfinə tikilən məbəd, burada hər hansı bir çoxallahlı dinin bütün allahlarının basdırıldığı yer nəzərdə tutulur

Yazıçının avtobioqrafiyasından məlumdur ki, “vəhşi Qərbdə” və Cənubda arxaik adət-ənənələr hökm sürürdü və insanların əksəriyyəti xristianlığın presviterian məzhəbinə inanclı idi. Burada oxucuları ədəbi şablonlar, həyatın ağılagəlməz əyər-əskikləri maraqlandırmırdı; məsələ bundaydı ki, nə Kaliforniyada, nə də Arkanzasda insanlar yazı-pozu adamlarına bir elə inanmırdılar. Puritan adətlərini o qədər mifləşdirmişdilər ki, adamın hər addımı, yaxud səhv hərəkəti belə şişirdilir, qınaq obyektinə çevrilirdi.

Mark Tvenə görə, ilahi varlığın mükafat və cəza haqqında kalvinist təsəvvürləri (bu dünyada və o dünyada!) insana ədalətsiz halda təskinlik verir, Yaradanın özünü belə nüfuzdan salır. Dünyanın ilahi təsəvvürlərlə bağlı şəklinin təbii formalaşmasını “Allah” həyata keçirir, o da emosionaldır, ədalətsizdir, reaktivdir, bəşəriyyəti ya da ayrı-ayrı qrupları və “seçilmişləri” qısqançlıqla himayə edir. Bir sözlə, ali qüvvələr “həddən artıq humanist” görünür. Tipoloji olaraq belə bir hakimi-mütləq və ya küll-ixtiyar Sahibi, o cümlədən onun mələkləri və peyğəmbərləri dünyanın güclü insanlarından az fəqlənirlər, bütün zəif və günahlarına görə. Mark Tven “Yerdən məktublar”da burlesk vasitəsilə “göylərin” simasızlaşmasını məntiqlə izah edir, oxucu əmin olur ki, “hər cür boş şey üstündə inciyən belə xırda ürək sahibi olan ilahi qüvvə” bəşəri əxlaqın mənbəyi və himayəçisi kimi çıxış edə bilməz. Hətta təsəvvür etsək ki, ali qüvvələr xeyirxah və humanist niyyətliyərlər, yenə onlar gülməli görünər. Mark Tven bu fəlsəfəni “Yerdən məktublar”ında proloqda izah edir: “Siz bazar günləri öz qəşəng ekipajınızla kilsəyə gedəndə bütün göy qüvvələri sizə baxır və elə kilsənin qapısının qulpuna əliniz dəyən kimi göylər sevincindən qışqırır və bu səslər hətta alovlu cəhənnəm divarlarına da dəyib cingildəyirlər: “Andrudan 5 sent də gəldi!”. Şeytanın məvacib alan bir dənə də olsun köməkçisi yoxdur, bəs onda nə üçün Əks Tərəfin milyonlarla köməkçisi var. Qeyd etmək lazımdır ki, dini işlərlə ticarət işlərinin bilərəkdən yaxınlaşdırılması puritanın gözündə komik görünür, çünki kalvinizm özü də işgüzar münasibətlərin əleyhinə çıxış eləmir. Daha bir misal: “Gördüklərimdən və eşitdiklərimdən belə bir nəticəyə gəldim ki, Romada ilahi şəxslərə aşağıdakı qaydada sitayiş edirlər: Birinci Müqəddəs Məryəm; ikinci Ata-Allaha, üçüncü Pyotra, dördüncü təxminən on beş qanunla təsdiq edilmiş Papaya və əzabkeşlərə; beşinci İsa Məsihə, Xilaskara (amma həmişə körpə görkəmində)”.

Mark Tvenə görə, həm göylərdə, həm də yerin altında və üstündə qanunlar hakim olmalıdır; bu “sərt və dəyişməz qanunlar”ı insanabənzər Allah idarə etməlidir. Ədalətli qanun, qanun qarşısında hamının bərabər olması və qərəzsiz mühakimə üsulu – bunlar Amerika demokratiyasının təməl daşlarıdır, müqəddəsdir və yazıçının yumoru bu təməl daşlarına heç vaxt qəsd et-

mir. Bu mənada onun alternativ “cənnəti”, həmçinin bəzən xatırlatdığı “cəhənnəm”i ideal Amerikanın təcəssümüdür.

Mark Tven öz qaydasız mühakimələriylə axirət dünyasına, əbədi, ədalətlə qurulmuş o dünyaya inamı heç də dağdırmırdı. Bunanla yanaşı, axirət dünyası barədə puritanların ehtikar və əsassız təsəvvürlərinə acı-acı, istehza ilə gülürdü. Mark Tven maarfiçi-vətənpərvər kimi ümumi təbiət qanunlarına inanırdı. Əslində, əgər təbii insan tələbatlarını axirətə ekstrapolyasiya⁶ etsək, onda “yüksək” atributlar – “arfa, xaç, cah-cəlal, zəbur, palma budaqları” absurd görünər! “Kapitan Stormfildin göylərə səfəri” (“Captain Stormfield's Visit to Heaven” By Mark Twain, 1909) əsərində yeni sakinlər eyforiyadan sonra bu cansıxıcı atributları hara gəldi tullayırlar. Əbədi istirahət (axirət!) haqqında təsəvvürlər də onlara eynilə əbədi gənclik, cənnətdəki əbədi həyat kimi qeyri-təbii və mənasız görünür. “İnsanların əksəriyyəti özünə yad olan nəğməni iki saatdan artıq dinləyə bilmir”, “bütün adamlar, normal və ya qeyri-normal olsun, rəngarəngliyi xoşlayırlar” deyər Şeytan düzgün olaraq qeyd edir. Şeytana görə (həm də müəllifə görə!), xristian cənnəti “qəribədir, maraqlıdır, heyrətedicidir, cəfəngiyyətdir”, orda yaşamaq hədsiz dərəcədə narahatlıqdır, çünki göylərdə “elə bir yer yoxdur ki, orda insanın həqiqətən qiymətləndirdiyi şey olsun!”

Elə həmin qüsur və zərərləri Mark Tven dini etikada da görürdü. Cəmiyyətdə mövcud olan və qoşa addımlayan (həm də bir-birinə zidd və rəqib olan!) iki etik qanadın – əxlaq və dini şkalanın mənasız və boş olduğunu deyirdi. Bunlardan biri pragmatik meyarlara – ictimai faydaya və zərəərə, ikincisi isə sırf affekt təsirinə malikdir, sui-istifadəyə söykənir. Bu normalar arasındakı münasibətlər tamam dolaşıqdır: əxlaqsız hərəkəti savab iş görməklə “ört-basdır” eləmək olar, lakin xüsusi hallarda əxlaqsız davranış və hərəkətin özü savab iş sayılır. Belə ki, “Sadələvhlər yabançı ölkədə” (The Innocents Abroad: 1867–1872) əsərində yazıçı kinayə ilə keçmiş günləri yada salır, “o zamanlar qatil vicdanından qan ləkəsini silə bilirdi, sadəcə onlara əhəngdən, kərpicdən-filandan tapıb kilsə tikintisinə kömək etməklə”. Bu məntiqə söykənərək, müasir maqnatlar vergidən yayınırlar, özlərinə indulgensiya⁷ alırlar, və xristian missionerləri də öz növbəsində yerli əhalinin qətlərinə və soyğunçuluğuna bəraət qazandırırırlar. Mark Tven sonralar yazdığı pamflet və pritçalarında da bu mövzuya toxunmuşdur.

⁶ Ekstrapolyasiya: müəyyən bir sahəyə (dövrə) aid olan məfhumların (hadisələrin) başqa sahəyə (dövrə) şamil edilməsi

⁷ İndulgensiya: katoliklərdə günahların bağışlanması haqqında Roma papası adından pul ilə verilən fərman, yaxud katolik ruhanilərinin əlində varlanma vasitələrindən biri

Yazıçıya görə, müqəddəs mətnlərdə ikili mənə daşıyan standartlar da mövcuddur: İncildə Allahın fəaliyyəti ilə patriarxların obrazı arasında açıq-aşkar uyğunsuzluqlar var, bunlar XIX əsrin sonlarındakı ədəb etikasınının normalarına qətiyyəən bənzəmir. Misal üçün, yazıçı “Yerdən məktublar”da yazır: “...ən yaxşı ağıl sahibləri bu cinayətlərə cani-dildən dəstək verirlər, çünki onları törədən “O”dur”. İlahiyyatçılar bu dolaşılıqdan məharətlə sui-istifadə edirlər, İncili müasir cəmiyyətin əxlaqı ilə uzlaşdırırlar: “Özlərinə vəzifə borcu bilib ilahiyyatçılar faktları bəzəməyə və malalamağa girişirlər. Başqa faktların üstündən isə rəng çəkirlər” (Bazar günü məktəbinin rəhbərliyinə məktub, 1906).

Mark Tven insanın pragmatikliyi ifşa etmək istəmir, amma digər tərəfdən də dini məntiqin yalnız ədəbsiz hərəkəti “ört-basdır” etmək üçün olduğunu hesab etmirdi. Onun kəskin satirası dini ehtirasları pərdələyən təkcə tamahkarlığa yönəlməmişdi, həm də insan təbiəti üçün fantastik və yad olan dini motivasiyanın özünə tuşlanmışdı. Yazıçı dinin ictimai əxlaq üçün qarrant olduğunu söyləyən orta səviyyəli maarifçiləri də tənqid atəşinə tuturdu; onun fikrincə, ictimai əxlaq yalnız və yalnız çoxillik təcrübəyə əsaslanır. Ondən başqa hər cür əsaslandırma yalnız cəmiyyətin zərərinədir – onlar insanları səhv yola yönəldirlər. Beləliklə, axirət haqqında mülahizələr insan cəmiyyətinin təbii özünü-tənzimləməsini dəyişə bilməz və dəyişməməlidir. “Əgər Allah yaratmalı olsaydım, o ticarətçi və alverçi olmazdı. O, dünyəvi həzz və sevincləri və cənnətdəki əbədi həzzi satışa çıxarmazdı, bunları alver məqsədilə dua ilə dəyiməzdi. Mən Ona vicdanlı adamlara xas olan şəxsi ləyaqət hissini aşılıyardım”, Mark Tven yazırdı.

Mark Tven bütün həyatı boyu özündən razı və lovğa din xadimlərinə və ilahiyyatçılara inanmamışdır. “Meymi Qrantın tarixi” və “yaxşı” və “pis” oğlanlar haqqında hekayələrində yazıçı Bazar günü məktəblərində tədris olunan dərsləklərin pis gündə olduğunu, uşaqların beynini boş və mənasız cəfəngiyatlarla doldururlduğunu və onların necə yoldan çıxarıldığını ürək ağrısıyla, amma satirik qələmlə ifşa edir. Onun demək olar ki, bütün əsərlərində əxlaq postulatları sübutsuz-filansız Tomun, Finin, Ceykopun və onlarla digər uşaq və yeniyetmə qəhrəmanların başında “partlayır” və beləliklə, onlar daha düzgün əxlaqı yalnız həyat təcrübələrinə əsaslanaraq öyrənirlər.

Bir məqamı da xüsusi vurğulamaq istərdik: kalvinizmdə, xüsusilə onun presviterian versiyasında böyük Yaradanın qarşısında özünü alçaltma ənənəsi güclüdür. İnsanın daha çox günahkar olması təsəvvürləri kalvinist doktrinasının əsas müddəələrindən biridir: “bu və ya digər ağır günahlar yalnız Onun qarşısında cavab verərkən məlum olacaq və o zaman seçilmişlər cənnətə düşüb xilas olacaq və qalan adamları isə cəhənnəm əzabları gözlə-

yir. Çox güman ki, “Allah xofu” və özünümühakimə təcrübəsi bir zamanlar cəngavər isveçrəliləri, vəhşi şotland dağlılarını, avara hollandları və nəhayət, Amerikanın Cənub-Qərbində yaşayan başkəsənləri intizamlı edib...” Bununla belə, “qızıl əsrin” siyasi stabilliklə birlikdə təşrif gətirməsi, daxili müharibələrin bitməsi, urbanizasiya və s. nəticəsində bu ənənə kübar yönlü yeniləri ilə əvəz olunmağa başladı. İqtisadi dirçəliş dövründə vətəndaşın müqəddəs məqsədi hay-küylü uğur və rəqabət mübarizəsində üstün olmaq idi. Bu prosesdə kütləvi şüurda iztirab və özünü alçaltma (tərki dünyalıq və özünə əzabvermə) kimi ənənələr kök salmağa başladı ki, bu dilemmadan da gülünc və biçimsiz situasiyalar doğurdu. Mark Tven məhz bu situasiyalardan məharətlə istifadə elədi və onlara bədii və publisistik rəng qatıb yaradıcılığına gətirdi.

Mark Tven məktublarının birində yazırdı ki, onun yalançı həssaslıqdan qarnı ağrıyır. Onun “keçmiş gözəl günlər”, “şirin xatirələr”, “ölən ümidlər”, “itmiş xəyallar” və s. bu kimi ifadələrdən zəhləsi gedirdi. Belə formulalardan passiv xəylpərvərlik tökülür, bu da Amerika milli xarakterinə heç uyğun gəlmir. Axı amerikalı daim fəaliyyətdədir və səbirsizdir. Marka görə, amerikalının həyatı ruhu Avropadan ixrac olunan sentimental əhval-ruhiyyəyə qalib gəldi. Misal üçün, “zahid olmaq, tərki-dünyalıq olmaq, mağarada yaşamaq, ot-ələflə qidalanmaq və nəhayət, soyuqdan, dərddən və ehtiyacdən ölmək” niyyətində olan Co Harper heç bir dəqiqə keçməmiş Toma razılıq verir ki, gedib dəniz qulduru olsun. Çünki “cinayətkarların həyatında hansısa əhəmiyyətli üstünlüklər var”. “Tom Soyerin macəraları” romanındakı bir epizodu da xatırlayaq: Tom gicitkənə toxunan kimi dərhal öldürülmüş Robin Hud obrazından çıxır və ayaqlarını daha iri addımlarla atıb qaçır...Əhval-ruhiyyənin dərhal dəyişməsinə səbəb şərait olur, daha doğrusu, şəraitin təsiri göstərir ki, qəhrəmanların tərki-dünya olmaları nə qədər boş və mənasız bir şey imiş; elə bu sitasiyanın özü də komizm effekti yaradır.

Beləliklə, böyük sənətkar demək olar ki, bütün əsərlərində dini ehkamlara və mövhumatçılığa qarşı barışmaz mövqedə olmuş, eyni zamanda dini maarifçiliyi də təşviq etmiş, teist təlimlərə loyol olmuş, əqlin, zəkanın və məntiqin gücüylə ifrat fanatizmdən qurtulmağın yollarını göstərmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mark Tven. Tuhaf bir rüya. Toplu öykülər. İstanbul: Alfa, 2016, 179 s.
2. Mark Tven. Eskimo kızının aşkı. Toplu öykülər-2. İstanbul: Alfa, 2016, 238 s.
3. Mark Tven. Tom Soyerin macəraları. Bakı: Serq-qerb neşriyyatı, 2011, 464 s.

4. Mark Twain. The McWilliams and the burglar alarm. New York: Merry tales, 1892, 28 p.
5. Mark Twain. Following the Equator-a journey around the world. New York, American publishing Co, 1897, pp. 240-241.
6. Mark Twain. Letters from the earth. 1909 . Pdf kindle e book
7. Robert .H. The making of the innocents abroad:1867-1872. Berkeley, University of California press, 1975, pp. 3-23.

Sakina Pashayeva

Summary

Approaches to Religion in Mark Twain's Works

The article deals with the approaches to religion and religious views in the works of Mark Twain, one of the famous writers in the American literature. There is an analysis about the views and remarks of Mark Twain on religion, his sharp criticism of religious standards and moral, prejudice, dogmatic assertions of his time. To our conclusion, despite his sharp criticism of religion, fanaticism and religion dogmas, he didn't deny the God's mystical consciousness and power, and he was loyal to theistic doctrines.

Сакина Пашаева

Резюме

Подходы к религии в творчестве Марка Твена

В статье рассматриваются подходы к религии и религиозным воззрениям в творчестве Марка Твена, одного из известных писателей американской литературы. Анализируются взгляды и замечания Марка Твена о религии, его резкая критика религиозных норм и моральных, предвзятых, догматических утверждений своего времени. На наш взгляд, Марк Твен, критикуя религиозный фанатизм как в прозе, так и в журналистике, не отрицал, что мир был создан и управлялся мистическим разумом и интеллектом, божественным существом с бесконечной силой и он был верен теистическим учениям.

Rəyçi: fil.f.d. K.Nəzirli

Redaksiyaya daxil olma: 03.05.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 10.05.2021

Çapa qəbul olunma: 19.05.2021

UOT 82.

Çinarə Hüseynli
Bakı Mühəndislik Universiteti
chuseynli@beu.edu.az

QƏZƏB SALXIMLARI ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

Açar sözlər: *qadın, cəmiyyət, qəhrəman, ana, matriarxal, patriarxal*

Key words: *woman, society, hero, mother, matriarchy, patriarchy*

Ключевые слова: *женщина, общество, герой, мать, матриархат, патриархат*

Cəmiyyətdə qadınların kişilərlə eyni hüquqlara sahib olması həmişə müzakirə mövzusu olub və bəzi ölkələrdə çox təəssüf ki hələ də həllini tapmayıb. Qadınlar nə qədər güclüdür və onlar da kişilər kimi bir ailəni idarə edə bilər mi? Və yaxud da cəmiyyət qadınlara etibar etməlidirmi? Onların rolu ailə hədudlarından kənara çıxa bilərmidi? Bunun kimi bir sıra suallar üzərində bir çox insanlar təbii ki, düşünüb və öz fikirlərini müəyyən yolla insanlara çatdırmağa çalışıb. Təbii ki, görkəmli yazıçı Con Steynbek də əsərləri ilə cəsarətli addım ataraq qadınların cəmiyyətdə nə qədər önəmli rola sahib olduğunu sübut etməyə çalışıb. Qadınlar və kişilər heç bir qadağa olmadan həm cəmiyyətdə, həm də ailə daxilində iştirak etmə hüququna sahibdirlər. Əlbəttə bəzi cəmiyyətlərdə kişilərin rolu daha böyük olub. Hətta onlar öz güclərindən istifadə edib qadınları idarə etməyə, onlar üzərində hökmranlıq etməyə çalışıb. Qadınlar da könüllü, ya da məcbur qalaraq onların bu üstünlüyünü qəbul edib. Beləliklə də, cəmiyyət qadınları kişilərdən asılı hala salıb. 1776-cı ildə qəbul olunan İstiqlal Bəyannaməsi gender bərabərliyini elan etmişdir. Bəyannaməyə görə, kişi və qadınlar bərabər hüquqlara malikdir. Bu hüquqlara hər kəs hörmət etməlidir. Çox təəssüf ki, buna rəğmən cəmiyyət yenə də qadınların hüquqlarını tam olaraq tanımır, kişilər yenə də qadınlar üzərində dominantlıq edirdi. Kişi və qadın təbəqələşməsi var idi və qadınlar ikinci təbəqə hesab olunurdu. Bu cür patriarxal rejim sadəcə cəmiyyətdə özünə yer tuta bilməkdə özünü bürüzə vermirdi, acınacaqlı hal idi ki, ailə də patriarxal qaydada idarə olunurdu. Əgər bir insan ailədə özünə yer tapa bilmirsə, onun cəmiyyətdə də heç bir rolu olmaz. Ailədə qadının rolu nəsil artırma və kişilərin qayğısına qalmaqdan ibarət idi. Qadınlara qarşı bu haqsızlığı bu tendensiyaya qarşı çıxanlar özlərinəməxsus şəkildə dilə gətirir-

di. Steynbek də onlardan biridir. O qadınların patriarxal rejimə etiraz etməyindən və cəmiyyətdə öz yerlərini tapmağa çalışmadığından yazır. Qəzəb Salxımları da qadınların səsinə çevrilə bilən nadir əsərlərdəndir. Əsər 1939-cu ildə yazılıb. O zaman hələ də patriarxal rejim hökm sürürdü. Belə bir dövrdə bir kişi tərəfindən qadınların cəmiyyətdə nə qədər önəmli bir rola sahib olduğunun vurğulanması əsəri möhtəşəm edir.

Əsərin əsas obrazlarından biri ana obrazıdır. Romanı oxuduqca anlayırıq ki, ana öz ailəsində eyni hüquqa sahib olmaq üçün çalışır. Bəlkə də onun təhsili yoxdur, amma o cəmiyyətdə olan bu haqsızlığa qarşı mübarizə aparmaq üçün kifayət qədər cəsarətlidir. O bunu elə bir zamanda etməyə çalışırdı ki, hələ də 1930-cu illərdə bir çox qadın bunu dərk edə bilmirdi. Bir çox qadın onun bu mübarizəsinə qoşula bilmirdi. Eyni hüquqlar uğrunda aparılan mübarizə adətən təhsilli qadınlar tərəfindən həyata keçirilirdi və bu cür hərəkətlərə mərkəzi ştatlarda daha çox rast gəlinirdi. Amma Ana nə təhsilli idi, nə də ki onun yaşadığı ərazidə dəstəkçisi çox deyildi. Nəhayət ki, o ailənin idarəçilərindən birinə çevrilir və ailənin çətin zamanlarında onlara kömək olur. Və ana obrazı gender bərabərliyi uğrunda mübarizə aparan qadınların stereotipinə çevrilir.

Əsərdə Ana obrazına qarşı gender diskriminasiyasının mövcudluğunu bir sıra hallarda görə bilərik. Məsələn, anaya öz həyat yoldaşı ilə birgə ailəni idarəetmə səlahiyyəti verilmir. Əsərin əvvəlində bu özünü büruzə verir.

Ata Condan nə etmək lazım olduğunu soruşanda ana cavab verir, “biz hər şeyi hazırlayıb qərbə köçməliyik”. Bu zaman ata cavab verir: “Sən öz işinlə məşğul ol. İşləri daha da çətinləşdirmə. İcazə ver biz özümüz lazım olanı edək” (1, səh.93).

Kişilər önəmli məsələləri müzakirə edərkən qadınların ixtiyarı yox idi ki, onlara məsələ ilə bağlı fikirlərini bildirsinslər. Kişilər bir növ bütün hakimiyyəti ələ almışdılar. Və bu hakimiyyəti qadınlarla bölüşməyə razı deyildilər. Bunu bir çox nümunələrdə də görmək olar. Məsələn, yenə müzakirə zamanı Ana öz fikrini bildirmək istəyəndə ata onun sözünü kobudca kəsərək deyir, “ağzını yum və ərinə hörmət qoy” [1, s.67].

Qadınlara kişilərə fiziki işlərdə də kömək etməyə icazə verilmirdi. Bunun parlaq nümunəsini aşağıdakı situasiyada görə bilərik:

– “Cənab Vilson üçün çadırı mən qura bilərəm” – Ana deyir.

Ata isə onun cavabında “Ana, sən özünü ağıllı apar və get nənənin yanında yat. Onun kiməsə ehtiyacı var. Axı o artıq hər şeyi bilir”.

Ana ayağa qalxdı və yerə sərdikləri matrasın üstündə qoca qarının yanında uzandı. Onlar başladılar asta – asta pıçıldamağa [1, s.96].

Əgər bir iş kişi işi hesab olunurdusa onu qadın edə bilməzdi. Yuxarıdakı nümunədən də göründüyü kimi, çadır qurmaq ailədə kişiyə məxsus bir iş idi. Ana onlara kömək etmək üçün çadırı özü qurmağı təklif etsə də, Ata buna icazə vermədi. Axı qadının buna fiziki qüvvəsi çatsa da, o kişi işinə qarışa bilməzdi. Bu vəziyyət həm də göstərir ki, Ata obrazı ailənin patriarxal dəyərlərini qoruyub saxlamağa çalışır.

Əsərdə qadınların daha emosional olduğu da göstərilir. Misal olaraq;

Al durumu izah etdi; “ Mən anlamadım maşın niyə belə oldu. Onu kifayət qədər yola hazır etmişdim”. Al başa düşürdü səhv onundu.

Ana isə; “ Bu sənin günahın deyil. Sən doğru olan hər şeyi eləmişən. Biz saatlarla dayanmadan maşını sürmüşük.”

“ Ana, mənə qulaq as. Bu hamısı Alın günahıdır. Sən necə belə danışa bilirsen? Həmişə ağılnla yox, ürəyinlə düşünüb danışmışan!” [1, s.111].

Ana oğlunu günahlandırmaqdan çəkinir, çünki istəmir oğlu üzülsün. Ona görə də oğluna təsəlli verir ki, uzun səfər onların maşınını xarab etdi. Halbuki, ata oğlunu günahlandırır. Çünki əvvəlcədən bu işi oğluna tapşırır və oğlu məsuliyyətsizlik edir. Ata ananı da ona görə qınayır ki, vəziyyəti məntiqini işlədərək dəyərləndirə bilmir.

Yazıçı ana obrazını əsərin əsas xarakterlərindən biri olaraq oxucuya tanıtırsa da, oxucu onun güclü tərəfləri ilə yanaşı zəif tərəflərini görə bilər. Bu zəif tərəflər isə ona cəmiyyət və ya kişilər tərəfindən az hüquqların verilməsindən dolayıdır. Əsərdə isə o çox güclüdür, bunu əsərin əvvəlində də görmək olur, sonunda da. Məsələn, oğlu evə geri qayıdarkən onunla görüşən zaman özünü çox güclü göstərir. Oğlu yenidən onunla vidalaşarkən isə o yenə öz mətənətini qoruyur. Əslində o zəif və ümitsiz olarsa bəlkə ona lazımı hüquqları verməyən həyat yoldaşı, övladları, ailəsi də həyata qarşı mübarizədə təqətdən düşər, davam etmək üçün bir motivasiya mənbəyi tapmazlar. Deməli, ana onlar üçün güc mənbəyi idi. Eynilə, qadınlar cəmiyyət üçün də güc mənbəyidir, sadəcə bunun fərqi varmaq və bunu qəbul etmək lazımdır. Çox təəssüf ki, əsərin əvvəlində hər bir oxucuya aydın olur ki, Ana obrazı öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilmir, hətta danışmaq üçün belə növbəsini gözləməli olur.

Ancaq əsərdə hadisələr inkişaf etdikcə ananın xarakteri də dəyişməyə başlayır (2, səh. 36). Çünki o nə qədər patriarxal rejimin təsirində yaşamalı olsa da, onun fikirləri heç kəsdən asılı deyildi, o müstəqil düşüncəyə sahib idi. O güclü xarakterə sahib idi və çox yaxşı liderliyi bacarırdı. Ailə bəzən ümitsiz olanda onlara yol göstərirdi, hər kəsdən əvvəl o qollarını çirmələyib işə başlayırdı. Romanda onun xüsusi yeri var, çünki o ən dəyərli varlıqdır,

anadır, amma yenə də həmişə ataya tabe olur. Ana obrazının arxetipik rolu vardır, çünki o dövrün cəmiyyətə boyun əyən və bunu qəbul edən qadınlardan fərqli olaraq, o, fəvqəlinsan keyfiyyətlərinə sahib idi. Bu xüsusiyyətləri onu digər adi insanlardan fərqləndirir və əsərin sonunda onu ideal bir insana çevirir [2, s. 43].

Onun ailədə rolu sadəcə ev işləri görəni, bir qazan yemək bişirən ana və evdar qadın olmaqdan daha fərqli idi. O bir şəfaçı, doğru qərar verən və bir mələk kimi idi. Ailəsini hər zaman qorumağa hazır olan bir qala rolunu oynayırdı. O ailə üzərində gücünün fərqləndiyi idi, lakin ənənəyə sadıq qalmaq və patriarxizmə sadıq olduğunu göstərmək üçün bu gücdən sadəcə vacib olan məqamlarda istifadə edirdi [3, s. 64]. Gladstein də dediyi kimi [4, s. 79], ana xarakteri çoxşaxəlidir. Əsər boyunca müəllif bu obrazı daha da yüksəldir, ondan tanrıça yaradır [4, s. 82]. Axı ana həm sadə, həm də olduqca mürəkkəb xarakterdə idi, o həm lider olmağı bacarır, həm də mürid olurdu. O həm ana idi, həm də cahilliyi və müdrikliyi ilə birgə qadın. İlk baxışda ana obrazı oxucunu çaş-baş salır, çünki xarakter olaraq çox ziddiyyətlidir: patriarxal qaydalara itaət edir və eyni zamanda da onun danışığı və fikirlərindən daxilən nə qədər üsyankar olduğu aydın olur. Bəlkə də patriarxal köhnə ənənələrə və cinsi ayrı-seçkiliyə sadıq qalmağının səbəbi o idi ki, o inanırdı ki, məhz bu ənənələr ailə dəyərlərini qoruyur. Bəlkə, həm də ona görə idi ki, patriarxal ənənələr sayəsində əslində ana ailə birliyinin əsas qoruyucusuna çevrilmişdi [2, s. 26]. Coud ana ideal ananı təmsil edir, çünki o, təkə öz övladlarının qayğısına qalmır, ehtiyacı olan hər kəsin köməyinə çatır.

Romanın əvvəlində, ana obrazı ev işləri görərkən oxucusuna təqdim edilir. O evdə hər kəsin qayğısına qalır, onlar üçün yemək hazırlayır. Gladsteine görə, onun əsərdə ad ilə çağrılmamağı, ancaq “Ana” kimi tanınmağı onun analıq imicini daha da gücləndirir. Və onun analıq vəzifəsi yemək bişirmək, təmizlik işləri görmək idi. O özünü ailəsinə fəda edir. O daxili arzularını unudur, çünki onun analıq vəzifəsi daha güclü idi. O, həm də çox qonaqpərvər idi, bunu da əsərin əvvəlində oğlu Tom həbsdən qayıdarkən onun yanındakı dostlarını da onları tanımadan çox az yeməkləri olmağına rəğmənlə nahara dəvət etməyində görə bilərik. Coud ailəsi evlərini, torpaqlarını itirsə də, yenə də o, onlarla eyni vəziyyətdə olan digər insanların da dərini çəkir, ac qalacaqlarını bilə-bilə son yeməklərini də başqaları ilə paylaşır.

Coud ailəsi Tomun qayıdışın çox sevinir, Tomun dostu Keysi de onlarla gəlmək istəyir. Bunun üçün əvvəlcə o, Tom və Ana ilə danışıq. Ana isə ata ilə məsləhətləşmədən bir söz demək istəmir.

Ana Toma baxdı ki, Tom ona cavab versin çünki o kişi idi, amma Tom danışmadı. Ana ona haqqı olanı versə də, sonda bunu dedi; “Niyə də

yox, biz bununla fəxr edərik. Amma indi dəqiq bir söz deyə bilmərəm; ata dedi ki, bütün kişilər bu axşam məsləhətləşəcək Bütün kişilər gəlmədən mənə hələ bir şey deməsək yaxşıdı [1, s.127].

Steinbeckin əsərlərindəki qadın personajlar son dövrlərə qədər o qədər də uğurlu şəkildə araşdırıla bilməyib. Hətta bəzi tənqidçilər belə güman edir ki, müəllifin qadınlarla olan şəxsi münasibətinin təsiri bu personajlardan da yan keçməyib.

1990-cı ildə Honolulu şəhərində keçirilən Üçüncü Beynəlxalq Steinbeck Konqresində John Ditsky-nin əsas çıxışı “Steinbeckin Seçici Qadını” adlanırdı.

Ditsky belə fikir irəli sürdü ki, müəllif öz əsərlərində qadınlar və onların uğursuz olmasının səbəbini ömür boyu araşdırmışdır [4, s.38].

Həm tənqidçilər, həm də Steinbeckin özü bununla bağlı çoxsaylı fikirlər səsləndirib.

Ümumiyyətlə, bugünə kimi, tənqidçilər Steinbeckin əsərlərində qadın obrazlarının iki cür təsvir olunduğuna rast gəlib. Feminist tənqidçi Annete Kolodni bunu belə şərh edir; Qəzəb Salxımları əsərində müsbət qəhrəman əsərin ana obrazıdır və onu Ana Torpaq obrazı ilə eyniləşdirərək onu ilahiləşdirir [5, s. 49-50].

Edenin Şərqi kimi bir sıra roman və qısa hekayərində isə qadın personajları daha çox mənfi obrazda təsvir edilib. Deməli, ana obrazı daha ideal hesab olunur, o öz işində olan, itaətkar və səbrli bir ev qadınıdır, öhdəsinə düşən istənilən ağır işi şikayət etmədən görməyə çalışır. Onun özünə ayırmağa belə vaxtı yoxdur. Çətin şərtlər altında yaşadığı həyat şəraitinə görə o güclü, iradəli, çalışqan və cəsarətli bir qadına çevrilib. Ailənin mənəvi dəstəkçisi rolunu oynayır və sanki bu onun vəzifəsidir. Əlbəttə ağır fiziki və mənəvi şərtlərdə analar öz şəxsi ehtiyaclarını unudurlar, nə də ki bu ehtiyaclarını dilə gətirə bilmirlər [6, s. 313].

Bir çoxları Cim Keysi obrazının ailənin dəyişiminin əsas səbəbkarı olaraq qəbul edir, amma əslində ana obrazı ilə ailə patriarxal quruluşdan matriarxal quruluşa doğru dəyişib. Buna görə də, antropoloq Robert Briffaultun Con Steinbeckin üzərində olan təsirini vurğulamaq lazımdır, çünki, o Depressiya dövrünü anlamağa çox kömək olmuşdur [7, s. 25].

Cim Keysinin ideyalarına əgər daha çox diqqət etsək, onun fikirlərini əsas olaraq götürsək, o zaman ana obrazının əsas qayəsini anlamayacağıq. Çünki ana obrazı keşiş obrazının tamam əksi olaraq qələmə alınmışdır, o sanki ailənin sosial dəyərlərini də həyat yoldaşı ilə birgə paylaşır. Əslində, kitabın əvvəlindən də, o onun tamam əksi olsa da Keysi qəbul edir və bu da

onun ailə birliyinə olan inancını göstərir, parçalamaq asandır, önəmli olan birliyi qoruyub saxlamaqdır.

O tez-tez vaizin fikirlərinə qarşı çıxaraq həyat yoldaşının milli və sosial dəyərlərini bölüşdüyünü göstərməyə çalışır. Əslində, o əvvəldən Keysini qəbul edirdi və buna görə də parçalayıcı qüvvə kimi deyil, bütün ailəni bir məqsəd uğruna birləşdirməyə çalışan qüvvə kimi qeyd olunur. Beləliklə də, Keysi onun inancını dəyişməyə çalışmır. Ana sadəcə bəzən özü də bilmədən gerçək hisslərini göstərir. Ana Coudın artan gücünü insan ləyaqətini fərdiliyin antisosial təsirlərindən qoruyan ümumi güc mənbəyi kimi təqdim edir.

Əsərin yazıldığı dövr elə bir dövrə təsadüf edir ki, bu zaman kişi fiquru ailəni idarə edir, qərarları verir və ailəni maddi cəhətdən təmin edirdi. Amma Steynbekin modernizm cərəyanından istifadə etməsi və təbiəti bir lütf kimi göstərməsi gender rolunu dəyişməyə təkan verir.

O zamanda qadınlar ərlərinə tabe olmalı, ev işlərini görməli idilər, ancaq daha az müstəqilliyə sahib idilər. Əsərin bir hissəsində ata və baba Coud olduqları durumun çarəsizliyini qəbul edir və bu vəziyyətlə barışırlar. Onlar başqa həll yolu axtarmaq yerinə torpaqlarını sahibkarlara təhvil vermək qərarına gəlirlər. Onlar çətin vəziyyətlə üzləşərkən, əsərdəki qadın xarakterləri isə çarəsizliklə barışmır, əksinə ailəni mübariz olmağa səsləyir və ailənin birliyini qorumaq üçün əlindən gələni edir.

Con Steynbek elə bir yazıçıdır ki, hər daim əsərləri ilə oxucularını düşündürür, problemləri göstərir və o problemlərin həllini oxucuya elə bir yolla çatdırır ki, uzun müddət əsərin təsirindən çıxmaq qeyri-mümkün olur. O güclü və yaddaqalan əsər yazmaq üçün insanların yaşadığı maddi, sosial, sağlamlıq və emosional problemlərdən ilham alırdı. Böyük bir haqsızlıq hökm sürürdü, bunun isə ən böyük səbəbi ədalətsizlik idi. Bu həqiqətdir ki, bu problemlərin insanların həyatını daha da ağırlaşdırırdı, amma bu yenə də qadınlara, həyat yoldaşlarına qarşı pis rəftara haqq qazandırmırdı [9, s. 54].

Con Steynbek də elə bir yazıçı idi ki, onun qəhrəmanları çəkdikləri əziyyət və səfalətə baxmayaraq yenə də insani duyğularını itirməmişdilər [8, s. 28]. Onun insanların yaxşı olduğuna və inkişafa dair inancı sarsılmaz idi. Bu əsərində də o, təqib olunan insanların azad ruhunu oxucu ilə birlikdə kəşf etdi və Coud ailəsinin ürəkəğrından hekayəsinin dünyada bir çox insanın hekayəsi olduğuna bizi inandırdı. Əslində, əsərin əsas mövzusu kişinin ailəsinə qarşı vəzifələrini yerinə yetirməsi deyil, kişinin bütün insanlıq qarşısında borclu olduğuna bizi inandırmaqdır. Bu əsəri yazmaq onun üçün o qədər də çətin olmamalı idi, yaşadığı dövrdə Böyük Depressiyanın səbəb olduğu sosial konfliktlər, müharibənin törətdiyi fəsadlar onu bu əsəri yazmağa bir növ məcbur edirdi, çünki o, insanların səsinə çevrilmişdi. Onun bu əsəri

yazmaqda məqsədi kimisə ya nəyisə nə pisləmək, nə də ki insanlar nəyəyə təhrik etmək idi. O sadəcə şahid olduğu vəziyyəti daha yaxşı anlamaq və bunu insanlara göstərmək idi. İnsanlar bilməli idi ki, bütün qadınlar xoşbəxt deyil, bütün qadınlara azadlıq hüququ verilməyib. Sosial və iqtisadi çətinliklər insanlara daha çox da aşağı təbəqəyə ciddi problemlər gətirir. Problem və kasıbçılıq olan yerdə heç də hər kəs xoşbəxt ola bilmir. Bu isə öz növbəsində bədbəxt ailələr yaradır. Əslində Coud ailəsi bütün Böyük Böhrandan əziyyət çəkən insanları təmsil edir. Əgər Ananın öz fikrini sərbəst deməyə ixtiyarı yox idisə, demək bütün qadınlar eyni vəziyyətdə idilər. Bütün qadınlar sadəcə mətbəxində yeməyini bişirməli, ailənin qayğısına qalmalı idi. Onların aid olduğu həyata dair söz demək ixtiyarı yox idi. Steynbek sosial bərabərsizliyə qarşı etirazın insan təbiətinin bir hissəsi olduğunu bizə aydın şəkildə göstərirdi. Ana nə qədər müti olsa da, əslində əvvəl də dediyimiz kimi, o, həm də bütün qadın və anaların səsi olmuşdu. Əsərdə patriarxal rejim hökm sürsə də, kişilər nə qədər dominantlıq etsələr də, əslində aydın olur ki, həm uşaqlar, həm də kişilərin özləri yenə də qadınlardan mədət umurlar, yenə də anlamasalar da qadınların qayğısına, təsəllisinə möhtacdırlar. Məsələn uşaqlar gələcəklərinə dair narahatlıqlarını analarına bildirirlər; “ Biz indi nə edəcəyik, ana? Hara gedəcəyik?” [1, s. 47]. Deməli, uşaqlar inanırlar ki, ancaq anları onların ehtiyacını qarşılıya biləcək, onlar analarına tamamilə güvənirlər, onlardan mədət umurlar.

Romanın digər önəmli qadın obrazı Roza Şarondur. Əsərin əvvəlində o daha çox eqoist, heç nəyi vecinə almayan biri kimi təsvir edilir. O daim şikayət edir, özünün və dünyaya gələcək övladının gələcəyinə dair qorxuları var.

O yeniyetmə yaşlarında qonşu ailədəki Konni Rivers ilə ailə həyatı qurur. Və onu ancaq öz ailəsi və doğulmamış olan körpəsi düşündürür. Ailə-sindən başqa heç nə onu maraqlandırmır. Amma zaman keçdikcə o dünyaya artıq başqa bir gözlə baxmağa başlayır, ətrafında ailə-sindən da başqa daha böyük dünyanın varlığını dərk ədir. Necə ki onun ailəsi həyatlarında baş verən dəyişikliklərə qarşı güclənir və onlara öyrəsir, o da öz həyatında baş verən çətinliklərə uyğunlaşmalıdır. Həyat özü bunu ona öyrədir. Onun gəncəri hələ övladı doğulmamış onları tərk edir, çünki o arzularını gerçəkləşdirə bilməmişdi. Coud ailə-sindən fərqli olaraq o yoxsulluğun səbəb olduğu çətinliklər qarşısında aciz qalır, həyatdan kəsür və bütün bunlar nəticəsində övladını belə tərk etməyi gözə alır. Əlbəttə, Konninin Rozanı tərk etməsi Roza üçün bir növ faciə idi, onun qayğıları daha da artmışdı. Xoşbəxtlikdən, Ana hər kəsin qayğısına qalır, o, Rozanı depressiyadan çıxarmaq üçün ona xüsusi hədiyyə verir, bu onun sırğaları idi. Sırğa isə qadınlıq simvolu hesab edi-

lirdi. Çünki o da dərk edirdi, onun qızı tezliklə ana olacaq, amma hələ də qulağı deşilməyib [1, s.484]. Qladsteynə görə, ana qızının qulaqlarını deşərək bir növ onu həyatın əzablarına dözməyə öyrətmək istəyirdi [4, s. 42]. Bununla həmçinin o öz analıq vəzifəsini qızına ötürürdü. Bəzilərinə görə isə, ana bununla demək istəyirdi ki, o artıq qadın olub. Məsuliyyətlərini dərk etməlidir. Nə vaxtsa ana bu dünyadan köçəndə arxayın olacaq ki, ailəni ayaqda tutan, ona mənəvi güc verən biri var. AXI qadınlar ailənin görünməyən və ya görünən qəhrəmanıdır. Nəhayət ki, Roza Şaron ərinin onları tərk etdiyini qəbul etdikdən sonra yaşadıkları yoxsulluqla və aclıqla üzləşməli oldu. Amma hələ heç nə son deyildi, Coudları daha böyük çətinliklər gözləyirdi. Onlar yenidən işlərini itirdilər, davamlı yağan yağışlar zamanı hətta onların qalmağa belə yeri yox idi. Tərk edilmiş vaqonlarda onlar sığınacaq tapmışdılar. Burada Roza Şaronun övladı ölü doğulur. Daşqın isə öz növbəsində onların vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Vaqonda su xeyli artmışdı, hər kəs çarəsiz durumda gözləyərkən yenə Ana onların köməyinə çatır. Onları vaqondan çıxarır və boş bir tövləyə aparır. Burada onlar ərzaq tapacaqlarını ümid edərkən əvəzində günlərlə ac qalan bir yaşlı kişini tapırlar. Onun vəziyyətindən bəlli idi ki, o, günlərlə ac qalıb, artıq aclıqdan ölmək üzərə idi. Bu an Roza Şaron üçün önəmli idi, çünki o artıq laqeyd, ancaq özünü düşünən qız olmayacaqdı, artıq bir qadın kimi sevgisini və qayğısını göstərməli idi. Onu çağırırdılar və o bu çağırışa cavab verəcəkdə. Əsərin ən təsirli səhnələrindən biri Rozanın olduğu son səhnədir. Deyə bilərik ki, o xarakterindəki inqilabi dəyişikliyi əsərin sonunda nümayiş etdirir, acından ölmək üzərə olan, yemək yeməyə halı belə olmayan bir adam əmizdirir. Əlbəttə, onun bu qərarında yenə də Ananın rolu böyük idi, çünki bunu etməyi Rozadan ana xahis edir. “O can üstə olan adamın yanında ələcsiz dayanmış ataya və Con əmiyə, yorğana bürünmüş Roza Şaronaya baxdı. Onun baxışı əvvəlcə Roza Saronanın baxışıyla bir anlıq rastlaşdı, lakin sonra o, yenə ona baxdı. Və hər iki qadın bir-birinin gözlərinin dərinliyini gördü. Roza Saronada rindən, qırıq-qırıq köks ötürdü.

O dedi:

– Hə.” [1, s.618]. Və hər kəs Rozanı və qoca kişini tək qoyub çıxanda möcüzə baş verir.

“Onun əli xəstənin peysərinə tərəf uzandı, barmaqları onun saçlarını nəvazişlə hamarladı. O, yuxarı baxdı, dodaqları qapanıb sirli təbəssüm içərisində donub-qaldı.” [1, s.619].

Əsərin əvvəlində Roza nə qədər passiv obraz olsa da, onun rolu əsərin sonunda ən önəmli rola çevrilir. O öz döşlərində ölmək üzərə olan birinə süd verir. Onun həyatını xilas edir. O tanımadığı bir insana həyat verir və ən ça-

rəsiz zamanlarda insanlara ümidi geri qaytarır. Roza onların mənəvi xilaskarına çevrilir. Onlar nə qədər maddi olaraq yoxsul olsalar da, mənəvi olaraq çox güclü idilər. Əsərin sonunda Rozanın gülümsəməsi onun xoşbəxt olduğunu göstərir, bəlkə də o, o zaman qadın olduğunu dərk edir (10, səh.8). Və bu onun sığa taxmağı ilə deyil, bir insanı həyata qaytararaq baş verdi. O sadəcə bir qoca kişiye can vermədi, bütün bəşəriyyəti xilas etdi.

Steinbekə görə, insanlar qadınlar sayəsində xilas ola biləcək. Ən çətin anlarda kişilər bilmirlər nə etsinlər, sadəcə çarəsizcə gözləməli olurlar. Amma qadınlar daha güclüdürlər, onlar həmişə davam etmək üçün bir səbəb tapırlar. Onlar kişilərdən daha tez dəyişikliyə uyğunlaşırlar. Bəlkə onların güclü olmasının səbəbi qəlblərində olan sevgi hissidir.

Əsərin belə bir sonluqla bitməsi simvolik mənə daşıyır, bu o deməkdir ki, həyat davam edir və insanlar bir-birini sevsə, qarşılıqsız yardım etsə və bir-birini anlamağa çalışsa həyat daha da gözəlləşər. Əsər Steynbekin ən yaxşı əsərlərindən biri hesab edilir. O bu romanda sosial təbəqələşmə səbəbindən yaranan qeyri-bərabərliyi, qəddarlığı, qadınların əzilməyini, söz haqqına sahib olmamağını göstərir. Əslində, qadın-kişi qeyri-bərabərliyini göstərərəkən Steynbek qadınları yetəri qədər ucaldıb, onların dəyərini və rolunu xüsusi olaraq vurğulayıb. Bu baxımdan da əsər həmişə aktuallığını qoruyacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Steinbeck John, *The Grapes of Wrath*, Viking Press: NY 1939.
2. BANTA, Martha. *Imaging American women: idea and ideals in cultural history*. New York: Columbia University Press, 1987.
3. John Steinbeck: *modern critical views*. New York: Chelsea House Publishers, 1987, p.63-78.
4. GLADSTEIN, Mimi Reisel. *The indestructible woman in Faulkner, Hemingway, and Steinbeck*. Michigan: UMI Research Press, 1986.
5. McKay. *Vision of Greatness: History of Milford, 1790-1990 Gulf Oil Great Britain*; First Edition ,1989. 416 pages)
6. Alison M. Jaggat. Rowman & Littlefield, 1983, 408 pages
7. Frederic I. Carpenter, "The Philosophical Joas," *College English*, 2 (1941), 315 pages
8. FERGUSON, Mary Anne. *Images of women in literature*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1986.
9. CORNILLON, Susan Loppelman. *Images of women in fiction: feminist perspectives*. Ohio: Bowling Green University Popular Press, 1972.
10. WARREN MOTLEY, *From Patriarchy to Matriarchy: Ma Joad's Role in The Grapes of Wrath*, Rutgers University

11. <https://dash.harvard.edu/handle/1/33797290;jsessionid=6502170D9C20038EB4CE48781D02F059>

Chinara Huseynli

SUMMARY
FEMALE CHARACTERS IN THE “GRAPES OF WRATH”

This article reflects the roles of women in the society and the family. Although women and men seem to have the equal rights, it has always been a problem which has never found its solution. Clearly, the women did not have the same rights as men did. However, their role was so undeniable that even men got their motivation from them to carry on. The best example was Mother Joad who was the reason for Joad family to move forward and to be strong. She represented all mothers and women and demonstrates how powerful and strong-willed women can be. It does not matter which period it is, all women and mothers will always carry a piece from her in their hearts. The article deals with why women were considered to not have the same role as men and on the other hand even they can be the source to make the family strong against all difficulties.

Чинара Гусейнли

РЕЗЮМЕ
Роль женских персонажей В "Гроздь гнева"

В этой статье отражена роль женщины в обществе и семье. Хотя кажется, что женщины и мужчины имеют равные права, это всегда была проблема, которая никогда не находила решения. Ясно, что женщины не имели тех же прав, что и мужчины. Однако их роль была настолько неоспоримой, что даже мужчины получали от них мотивацию продолжать работу. Лучшим примером была Мать Джоад, которая была причиной для семьи Джоад двигаться вперед и быть сильной. Она представляла всех матерей и женщин и показала, насколько сильными и волевыми могут быть женщины. Неважно, какой это период, все женщины и матери всегда будут носить в своих сердцах частичку от нее. В статье говорится о том, почему считалось, что женщины не играют той же роли, что и мужчины, а с другой стороны, даже они могут быть источником, чтобы сделать семью сильной против всех трудностей.

Rəyçi: fil.f.d., dos. Ətrabə Gül
Redaksiyaya daxil olma: 14.05.2021
Təkrar işlənməyə göndərilmə: 17.05.2021
Çapa qəbul olunma: 01.06.2021

UOT 82.

Lalə Namazova
Azərbaycan Dillər Universiteti, dissertant
namazovalala@yahoo.com

HOLDEN KOLFİLD VƏ TRİKSTER OBRAZI ARASINDA BƏNZƏRLİK

Açar sözlər: *Cerom Devid Selincer, Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan, Holden Kolfild, Trikster, arxetip*

Key words: *Jerome David Salinger, The Catcher in the Rye, Trickster, archetype*

Ключевые слова: *Джером Дейвид Селлинджер, Над пропастью во ржи, Холден Колдфилд, архетип*

Amerika yazıçısı Devid Cerom Selincerin “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı “Kult Əsərlər” silsiləsinə aiddir. Bu sadəcə bir kitab deyil, bu oxucuya örnək təşkil edəcək bir davranış nümunəsidir. Kult Əsərlərdə adətən əsərin baş qəhrəmanı real insandan heç fərqlənmir, və bu öz növbəsində əsərin yalnız şərh olunmasına səbəb yaradır. Buna nümunə olaraq Con Lenonun soyuqqanlı qatilini Mark Devid Çempmeni yada salmaq kifayətdir. Əsərdə o sui-qəsd hazırlayan zaman özünü əsərin baş qəhrəmanı olan Holdenə bənzədir.

Bu səbəbdən “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanın baş qəhrəmanını təkcə ədəbi personaj deyil, həmçinin bir Psixotip kimi qəbul etmək lazımdır.

Holden obrazına olan açarlardan birisi kimi Trikster obrazını misal göstərmək olar. Çünki bu obraz 1950-ci illərdə ABŞ-ın kontrmədəniyyətini və yeniyetmələrin tipik davranış tərzini təsfir edirdi. Triksterin söylədiyi hər bir kəlimənin sətiraltı mənası var, bu səbəbdən onun hərəkətlərinə məna vermək olmaz. Onlara aydınlıq gətirmək, psixoloji hərəkət modeli olaraq qəbul etmək lazımdır.

Trikster (ingiliscə Trickster – yalançı, fırldaqçı) – əfsanədə, folklor və dində bir insan, ruh və ya heyvan cildində, heç bir qayda – qanuna tabe olmayan və ya onlara riayət etməyən bir varlıqdır. Qaydaya uyğun olaraq, o heç də pis niyyətlə bunları etmir, sadəcə o yaranan situasiyanı oyun kimi qəbul edir.

Əslində, oyun deyil, məhz oyun prosesi ona maraqlıdır. Trikster çox vaxt zərər verdiyi insanların qurbanına çevrilmək üçün, onlara bilərəkdən acı, xoşagələm zarafatlar edir.

Trikster həmçinin yunqian arxetiplərindən biri sayılır. Triksterə hiyləgər zarafatlara sevgi, xislətini dəyişmək qabiliyyəti, ikiüzlülük kimi xüsusiyyətlər məxsusdur. Onun yarı ilahi, yarı heyvani təbiəti hər cür əzaba tab gətirməyi və xilaskar obraza bənzəməyi ilə fərqlənir.

Onun xilaskar obrazına yaxınlığı, şaman mədəniyyətinin və xalq təbəbətinin adət-ənənələrinə uyğundur. Mifoloji şaman mədəniyyətinə əsasən, zərər verən insan o zərbələri geri alır və nəticə etibarlı ilə şəfa taparaq əzabları özü ilə aparır. Ədəbiyyatda və folklorda trikster düşüncəli və yaramaz insan və ya məxluqatdır. Ərafında olan təhlükə və problemlərə müxtəlif hiylələrlə qarşı durur.

Roman boyunca Holden təlxəklik və yaramazlıq edərək Hollivud filmlərini parodiya edir. Nyu Yorkda cəmi 1 dollara aldığı qırmızı ovçu papağından heç ayrılmır, onu gah düz gah tərsinə geyinir. Bəlkədə bu triksterə misal kimi Şekspirin təlxəklər başçısı olan York personajından irəli gəlir.

Bəs Holden Kolfield kimdir? O özünün hansı cəhətləri, keyfiyyətləri ilə sözün həqiqi mənasında dünya oxucularının rəğbətini qazana bilib? Çox güman ki, bu sualların cavabını ilk növbədə Selinçer sözünün sehrində, kitabın uğurlu bədii formasında axtarmaq lazımdır. Povest əvvəldən-axıra kimi Holden Kolfieldin həyəcanlı, səmimi, bəzən isə bir qədər dolaşlıq monoloqu kimi qələmə alınmışdır. Kitabın etiraf tonu, qəhrəmanın özünün ən gizli, munis duyğularını da oxucu ilə bölüşmək niyyəti istər-istəməz ona rəğbət doğurur. Povestin bədii strukturu elə ustalıqla düşünülmüşdür ki, oxucu hər şeyi Holdenin dilindən eşidirik, bütün hadisə və şəxsiyyətlərə onun gözü ilə baxırıq, onun meyarları ilə qiymət veririk. Digər tərəfdən əsərdəki cəmiyyət çalarları, inam tonu o qədər güclüdür ki, qəlbinin ən munis sirlərini belə səninlə bölüşən Holdenin “Təftiş etmək”, onun dediklərinə şübhə ilə yanaşmaq ağıla belə gəlmir. Nəhayət, aşağıda misal gətirəcəyimiz etirafı oxuduqdan sonra qəhrəmanın nəcibliyinə, onun yüksək, ali duyğularına, yaşadıklarına necə inanmamaq olar? Holden Kolfield özünün ən böyük arzusundan danışaraq deyir: “Bilirsən, mən həmişə təsəvvürümə gətirirəm ki, balaca uşaqlar böyük bir düzənlikdə çovdarlığın içində necə oynayırlar. Minlərlə balaca uşaq oynayır, ətrafda isə məndən başqa bir nəfər də yaşlı adam yoxdur, bir nəfər də ins-cins yoxdur. Mən isə uçurumun lap kənarındakı qayanın üstündə dayanmışam. Başa düşürsən, uçurumun lap kənarında! Mənim işim uçurumun qırağında dayanıb uşaqları tutmaqdır. Bilirsən, onların başları oyna-

mağa elə qarışıb ki, bəzən hara qaçdıqlarının da fərqinə varmırlar. Mən isə özümü çatdırıb onları tuturam ki, uçuruma yuvarlanmasınlar. Bax, bütün işim budur. Uçurum üzərindəki çovdarlıqda uşaqları güdmək! Bilirəm ki, bu ağılsızlıqdır ancaq dünyada ürəyimcə olan yeganə iş budur.”

Bu romantik və çətin etirafdan sonra Holden Kolfildin özünü ifşa xarakterli etirafları artıq o qədər də inandırıcı görünmür. Əslində isə Holden “uçurum üzərindəki çovdarlıqda” xilaskar funksiyasını öz üzərinə götürəndə daha çox insan -oxucu ürəyinin incə telləri ilə oynayır. Onun romantik xül-yaları yox, real hərəkətləri bu obraz barəsində konkret təsəvvür yaradır.

Holdenin yaşadığı həyat qətiyyənlə ideal sayıla bilməz. Lakin məsələ bundadır ki, gənc qəhrəman da sadələvcəsinə güman edildiyi kimi bu mühi-tə qarşı çıxmır, əslində onun tərkib hissəsi, üzvi hissəciyi kimi çox, rahat və asudə ömür sürür. Uçurumun üzərindəki çovdarlıqda xilaskar funksiyasında ürəklə, ilhamla danışsa da Holden əslində özünü qurban vermə alturizm duyğularında çox-çox uzaqdır. Əksinə, eqoizm, öz “mən” ini hamıdan yük-sək tutmaq, başqalarına yuxardan aşağı baxmaq kimi keyfiyyətlər onu daha dəqiq səciyyələndirir. İfrat fərdiyyətçilik povestinin gənc qəhrəmanının xarak-terinin ən başlıca xüsusiyyəti sayılar bilər. Holdenin bu fərdiyyətçilik meyli nəinki qoca müəllim Antoli – niyə, nəinki dostlarına, (onlar Holdenin la-qeydliyi ucbatından yarışda iştirak edə bilmirlər) hətta yeganə bacısı Fibiye münasibətdə də özünü aydın biruzə verir. O , tez-tez bacısını sevdiyini elan etsə də bu sevgi adi sözlərdən o yana getmir. Kimlərə daha çox hörmət bəslədiyini yadına salmağa çalışan Holden təsadüfən tanış olduğu iki rahibəni və onunla eyni alçaldılmaqdan üstün tutaraq özünü pəncərədən atmışdı. Doğrudur, Holden balaca oğlanın bu qəhrəmanlığından vəcdə gəlir, hətta daxilən Ceymsi tanıdığı ilə qürurlanır, lakin həyata tamamilə başqa gözlə baxan qəhrəman nə vaxtsa, hansı situasiyadasa belə şücaət göstərməyi təsəv-vürünə də gətirmir.

Qəhrəmanın ümumiyyətlə qeyri-müəyyən gələcəyi var. O cəmiyyətdə hörmət olunan peşələrə nifrət edir. Holden hətta öz həyatında baş verən hadisələri ciddi qəbul etmir. Onun arzu və istəkləri ən son anda dəyişir. (Ceynə zəng etmək, zoologiya muzeyinə baş çəkmək kimi və s.) Addımbaşı onun planları dəyişir, məsələn anidən qərbə getmək qərarı kimi “sabah sə-hər, bank açılan kimi” [Selincer 1965,95]. O ani qərarlar qəbul edir və ad-dımbaşı onları dəyişir: “Zaldan çıxan kimi yenə birdən Ceyn Qallaheri xatır-ladım” [Selincer 1965,58]. “ ...yolda olan zaman o hələdə müharibəni düşü-nürdü” [Selincer 1965,100].

Selincerin trixster obrazının interpretasiyası onun arxeipindən fərqlənir. Selincer gülən insan obrazında olan əsas ədəbi detallı transformasiya edir. Gülüş, gülüş maskası – daxili çəkişmənin, daxili ikiləşmənin əksidir. Holden dediyi kimi darıxdığı üçün arada təlxəklik etməyi xoşlayır [Selincer 1965,23]. Bu da bizə Qoqolun xilas olmaq istədiyi kədəri yadımıza salır. O öz “Müəllif etirafları”nda belə yazır: “Mənim çap olunan ilk əsərlərimdəki nəzərə çarpan nikbinlik əslində ruhumun ehtiyacı idi. Özümə məlum olmayan səbəblərdən anidən kədərlənirəm. Bu səbəbdən özümü əyləndirmək üçün müxtəlif gülməli hadisələr düzüb qoşurdum...” [Qoqol 1992,54].

Kolfildin gülüşündə özünəməxsus qəribəlik gözə çarpır, belə ki, o kiminlə və nəyə güləcəyini özü təyin edir. Holdenin gülüşü heç bir zaman kütlənin gülüşü ilə eyni olmurdu, daima təzad təşkil edirdi. O qaranlıq və boş Nyu York küçələrində və ya boş-boş gülən sinif yoldaşların yanında özünü narahat hiss edirdi. Əgər biz qəhrəmanın gülüşünü eşidiriksə, bu gülüş məyusluq, qəm-kədər və yalnızlıqla doludur: “...lənətə gələsən, kaşki bir atım olardı. Atla heç olmasa həmsöhbət olmaq olar. Azacıq da olsa insani xüsusiyyətləri var [Selincer 1965,164].

O bütün qəlbi ilə Hollivud istehsalına nifrət edir. Onun öz sözlərilə desək: “Əgər siz qonşunuzun sizin ürəyinizi bulandıрмаğını istəmirsinizsə, onlardan uzaq durun [Selincer 1965,171].

Holdenin öz axmaq otaq yoldaşı Stredleyterə qarşı davranışı, özü üçün də gözlənilməzdir. Salliyə sevgi etirafı, Qərbə qaçmaq qərarı - bütün bunlar onun nə əvvəlki, nə sonrakı davranışı ilə əlaqəsi olmayan ani, impulsiv, qısamüddətli qərarları idi. Onun hərəkətlərində tez-tez infantilizm (uşaq hərəkətləri) öz əksini tapır. Belə ki Holden özü haqda deyir: “hərdən özümü 12 yaşlı uşaq kimi aparıram”.

Selincerin baş qəhrəmanın adını Holden Kolfield seçməsi ilə əlaqəli bəzi fikirlər var. “Caul” ingilis dilindən tərcümədə – yeni doğulmuş körpənin başını qoruyan üst örtük deməkdir. Bu interpretasiyada Kolfield adı “holding on to caul” sözlərinin interpretasiyasıdır ki, bu da ki, dəyişikliyə müqavimət, və yetkinliyə etibarsızlıq mənasını daşıyır.

Özünü təstdqləməyən, özünü tapmayan şəxs, erkən gənclik və uşaqlıqda olduğu kimi, müxtəlif adlar axtararaq özünə “yeni mənlük” kəşf edir. Beləliklə, yeni “Rudolf Şmitd”adıyla Holden yeni rolda çıxış edir, və bu rolda digər şəxsin adından danışır. Və ya özü haqda deyir: “Həyatınızda heç bir zaman qarşılaşmadığınız dəhşətli bir yalançıyam. Mağazaya hər hansı bir jurnal almağa gedirəmsə və məndən hara getdiyini soruşsalar, operaya gedəcəyimi deyə bilərəm. Vahiməlidir. [Selincer 1965,19]. Yəni qəhrəman öz

yalançılığını etiraf edir. Nəticədə o oxucuya nə qədər səmimi, mehriban və dünyada ən böyük yalançı olduğunu göstərmək istəyir. Holden daima uydurur, kimisə bezdirir və ən əsası həyatı oyuna çevirir. Trikster obrazı əsər boyunca bizim qarşımıza çıxır. Əsərdəki trikster obrazının əsas xüsusiyyətləri onun ünsiyyətçil olmağı və ikili təbiətidir. Dostoyevskinin romanlarını araşdıraraq Mixail Baxtin, sözün dərinliyinə varmayan, hər bir kəlməni mübahisə obyektinə çevirən ünsiyyətin xüsusi düsturunu kəşf etdi. Holden daima iki tərzdə ünsiyyət qurur. Birincisi real, görünən həmsöhbət, digəri isə eyni insana yönəlmiş dediklərinin tam bir əksi olan kinayəli fikirlərdir.

Onun danışığında və nitqində çoxsaylı bəhanələr mövcuddur: “Burada eşlənməyə heç həvəsim yoxdur”, “...getmək istəmirəm, vəssalam!” [Selincer 1965,58]. Zoologiya muzeyi haqda: “...bəlkədə ona bütün həqiqəti danışardım, amma bu olduqca çox çəkərdi.” [Selincer 1965,45]. Və səmimi etirafları haqda: “mən inanılmaz dərəcədə olan bir yalançıyam” [Selincer 1965,19]., və susmalar: “nə düşünəcəyimi belə bilmirəm” [Selincer 1965,148].

Qəhrəman uzun və lazımsız izahatlar səbəbindən sıxıldığını və darıxdığını bildirir: “O bu lənətə gəlmiş kartı bəlkədə əlində 5 min dəfə tutmuşdur.” [Selincer 1965,25].

Danışıklarının nə qədər yüngül xarakterli olduğuna baxmayaraq, Holden bizi özünün məsləhətlərinə qulaq asmağa, dediklərində nə qədər ciddi olduğunu inandırmağa çalışır: “Mən qadınlar üzündən aqlımı itirirəm, ciddi sözümdür. Xeyr, heç də sizin düşündüyünüz şərgöz birisi deyiləm. Sadəcə olaraq onlar mənim çox xoşuma gəlir.” [Selincer 1965, 44].

Arada öz sözləri onun özündə belə qəribə reaksiyalar yaradır: “Dəqiqə başı ah çəkirəm. Özümü öz yaşında hiss etmirəm.” [Selincer 1965,14].

Müxtəlif insanlarla danışan zaman Holden onların danışq tərzlərini, hərəkətlərini mexaniki olaraq təkrar edir. Böyüklərlə danışan zaman, onların düşüncə tərzlərini nəzərə alaraq, özünün nə qədər axmaq, söz bazasının olduqca bəsid olduğunu və keçid dövrünü yaşadığını söyləyir. Holden Kolfield özündən böyüklərə, məsələn mister Antoliniyə hörmətlə davranır. Amma onun beyni özgə fikirləri qəbul etmir. Əsnəmək, yuxulamaq kimi hərəkətlərlə onların qarşısını alır.

Bunu açıq- aydın müəllimi ilə olan söhbətindən görmək olar: “Heyf ki heç cürə diqqətimi cəmləşdirə bilmirəm. Və birdən özümdən asılı olmayaraq nəyim var əsnədim. Axmaqın biri, axı mən bunu necə edə bilərdim?! Amma bilirdim ki, bunu edə bilərəm...” [Selincer 1965,134].

“Mister Antolininin dediklərini düşünərək yerdə uzanıb qalmışdım. Düşüncə haqda və s. düşünürdüm. Həqiqətən də o olduqca dərrakəlidir. La-

kin özümdən asılı olmayaraq gözlərim yumulurdu və mən yuxuya getdim...” [Selincer 1965,134].

Onun qarşıdurma taktikası olduqca hiyləgər və sadədir. “Səmimi” əsnəməyi – onun ruhi yorğunluğunun və yeniyetməlik eqoizminin nəticəsidir. Və eyni zamanda müəllimin yorucu və mənasız danışığına özünəməxsus bir cavab tərzidir. Trikster obrazının cəhətlərini özündə cəmləşdirərək Holden başqalarını incitməklə öz əməllərinin cəzasını alır. O daim zarafat edir və hər formada öz otaq yoldaşı Eklini ələ salır: “Sən – Sahzadəsən, Ekli, övladım, bunu bilirsən, ya yox? Sən əsl şahzadəsən. Sən centlmen və alimsən, mənim ağıllı balam!.. Bəlkə o bir alim idi... – Təsadüfən sənın siqaretin olmaz? Yoxdusa – ölə bilərəm...” [Selincer 1965,28]. Amma o Ceyn Qallahterinin tərəfini saxladığı üçün Streydlərdən o dəqiqə cavabını alır. Beləliklə oxucu Holdenlə Streydləri, və Holdinlə Eklini müqayisə edə bilər.

Qəhrəmanın faciəsi ondadır ki, o öz yaşdılarıyla ünsiyyət qurmağı bacarmır–və tamamilə fərqli insanlarla dialoqa girməyə çalışır. Məsələn küçə qadınıyla olan bir epizoda nəzər yetirək:

“ Bəs siz danışmaq istəmirsiniz? – o soruşdu, əlbəttə ki özünü axmaq birisi kimi hiss edirdi. – Siz niyə axı belə tələsirsiniz?”

Qadın onu axmaq zənn etdi.

– Nə haqda danışmaq? – o dilləndi,

– Bilmirəm, elə belə. Düşündüm ki bəlkə danışmaq istəyərsiz...

[Selincer 1965,70].

Holdenin həmsöhbətləri düşüncülər ki, Holden onları ələ salır. Taksi sürücüsü Holdenə vacib olan ördəklər mövzusunda nəsə bir sətraltı mənə daşdığını zənn edir, digər həmsöhbəti isə Kolfieldi pul davası etdiyi üçün ona qəşəng bir şapalaq ilişdirir.

Holden hətta evinə əməlli başlı qayıda bilmir. Valideynlərinin reaksiyasından qorxdığı üçün o, Fibi bacısının evində gizlənir və onu satmamağını xahiş edir. Çünki valideynləri oğullarının vaxtından tez gəlişini təəccüblə qarşılaya və onun dediyi kimi məktəbdən atıldığını sərt qarşılayardılar.

Bəs nəyə görə Holden evinə qayıtmalıdır? Axı o gecələr sakit Nyu York küçələrində gəzişə, barlarda yüngül əxlaqlı qadınlarla şən vaxt keçirə bilər. Ola bilsin ki, Holdenin siqaret almağa və taksilərlə gəzib dolaşmağa yetərinə pulu var. Və hələ ki valideynlərin gözüne görünmək o qədər də vacib deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, özünün qeyri-adi və anormal davranış tərzii ilə yeniyetməlik – keçid dövrünü yaşayaraq, həyatın ədalətsizliklərinə alışır və eyni zamanda insanları barmağına dolayaraq bundan zövq alır.

“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” povestiylə ilk tanışlıqdan sonra oxucu qəribə bir paradoks qarşısında qalır: əsərin qəhrəmanı əslində vecsiz bir cavandır. Lakin Selincer özünün bütün yazıçı intellektini və istedadını sərf edərək onu sevdirməyə, ona rəğbət doğurmağa çalışır və buna nail olur. Maraqlıdır, bu mənəvi-estetik eksperiment Selincerin nəyinə lazımdır? Fərdiyyətçiliyin və istehlakçılıq əhval-ruhiyyəsinin özünə məxsus, düşünülmüş və ağılla poetikləşdirilməsi və mütləqləşdirilməsi yolu ilə Selincer mövcud cəmiyyətdəki hər şeyə həqarətlə baxan özlərini hamıdan üstün tutan və bütün bəşəriyyəti öz fərdi dünyalarının gözcüyündən baxan gənclər elitasının ümumiləşdirilmiş sürətini yaratmışdır. “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” povestinin meydana çıxdığı dövürdən artıq 40 ilə yaxın bir vaxt keçir, həmin elitanın sıraları isə seyrəlmək bilmir, əksinə, onlar sürətlə çoxalır, daha böyük inadkarlıqla, daha böyük əminliklə özlərinin mütləq eqoizmə və sino-bizmə əsaslanan nöqteyi-nəzərlərini müdafiə edirlər. Maraqlıdır ki, istər povestin qəhrəmanı Holden Kolfild, istərsə də əsər müəllif Cerom Devid Selincer həmin elitanın mövcudluğunu və fəaliyyətini tamamilə və qanuna uyğun sayırlar. Bir sıra Amerika tənqidçiləri hələ 50-ci illərdə “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsərini “pessimist peyğəmbərlik” adlandırırdılar və bu fikir də özünü müəyyən dərəcədə doğruldu.

“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı Kolfildə əbədi təlxək olan trikster cəhətlərini verməklə, Selincer öz zamanının ədəbi tendensiyalarını təxmin etmişdir. Və ədəbiyyatda yeni bir cərəyanın əsasını qoymuşdur.

Trikster modeli bu günlərdə də yeniyetmələrin əsas davranış növünə çevrilib.

Yeniyetməlik dövrünün özəlliklərinə əsaslanaraq və necə deyərlər böyüklər dünyasına ilk addımlarını atan zaman qarşısına çıxan problemləri həll etməyə çalışan və ya onlardan qaçan bir varlıq – Trikster obrazı.

Beləliklə, özünü könüllü sürətdə cəmiyyətdən təcrid edən Selincer insanın “xilas yolunu” hər hansı ictimai-siyasi quruluş fəvqündə mənəviyyat, əxlaq və ünsiyyət problemlərinin sahmana salınmasında görür. Yazıçı özü tənhalığa çəkilsə də onun əsərləri bu “xilas yolu” haqqında artıq yarım əsr bundan əvvəl başlanmış dialoqu, fikir mübadiləsini davam etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Baxtin, M.M. Dostoyevski poetikasının problemləri. M., 1972.
2. Qoqol, N.V. Müəllif etirafları. M., 1992.
3. İtkina, N.L. Selincer poetikası. M., 2002.

4. Maletinski, E.M. Ədəbi arxetiplər haqda. M., 1994.
5. Selincer, D.D. “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” 9 hekayə. M., 1965.
6. Yünq, K.Q. Qəlb və əfsanə: Altı arxetip. Kiyev; M., 1997
7. Денисова, Т.Н. История американської літератури ХХ століття. К.: Довіра, 2002. – с. 138-143. [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: http://salinger.narod.ru/Texts/_Denisova-Salinger.htm.
8. Дербенева, Л.В. Архетип и миф как архаические составляющие русской реалистической литературы XIX века. – Ивано-Франковск: Факел, 2007. – 428 с.
9. Лотман, Ю.М., Минц З.Г., Мелетинский Е.М. Литература и мифы. Мифы народов мира. – Т. 2. – М., 1988. – С. 58-65.
10. Лотман, Ю.М. Семиосфера и проблема сюжета. Внутри мыслящих миров. – М., 1996. – С. 206-238.
11. Rougemont Denis de. Love in the Western World/ Transl. by Montgomery Belgion. – Princeton Univ. Press, 1956. – 392 p.
12. Salinger, J.D. The Catcher in the Rye. – М.: Progress, 1968. – 248 p.
13. Fromm-Reichmann F. Loneliness. The Anatomy of Loneliness. New York: Intern. Univ. Press, 1981. XIV
14. Salinger, J.D. “The Catcher in the Rye” Penguin Books. Printed in England by Clays ltd, St Ives plc
15. <http://oureverydaylife.com/alienation-loneliness-teens-15270.html>
16. <http://www.mentalhealthamerica.net/conditions/dissociation-and-dissociative-disorders>

Lala Namazova

SUMMARY

The similarities between the characters Holden Caulfield and Trickster

The article researches the similarities between the main character of the novel “The Catcher in the Rye” Holden Caulfield and Trickster as a character in mythology, one of the keys to Holden's uncovered world . Every word spoken by Holden like the trickster has an unclear meaning with some sarcasm or complain, even with big lies that make the reader hate him. However, all his behaviors are unintentional, he simply perceives the situation as a game and the game process is interested him lot.

Trickster is also considered to be one of the Jungian archetypes. The trickster features cunning jokes, such as love, ability to change, and hypocrisy, his semi-divine, semi-animal nature differs from all kinds of suffering and resembles a savior.

Лала Намазова

РЕЗЮМЕ
СХОДСТВО МЕЖДУ ХОЛДЕНОМ КОЛФИЛДОМ И ОБРАЗОМ
ТРИКСТЕРА

В статье исследуется сходство главного героя романа «Над пропастью во ржи» Холдена Колфилда с Трикстером как персонажем мифологии, одним из ключей к нераскрытому миру Холдена. Каждое слово, произнесенное Холденом как трикстер, имеет непонятный смысл, с долей сарказма или жалобы, даже с большой ложью, которая заставляет читателя его ненавидеть. Однако все его поступки непреднамеренны, он просто воспринимает ситуацию как игру и игровой процесс его очень интересует.

Трикстер также считается одним из юнгианских архетипов. Трикстеру присущи хитрые шутки, такие как любовь, умение изменяться, лицемерие, его полубожественная, полуживотная природа отличается от всякого рода страданий и напоминает спасителя.

Rəyçi: fil.f.d. N.Mədətova

Redaksiyaya daxil olma: 23.04.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 26.04.2021

Çapa qəbul olunma: 07.05.2021

821.111(73)

Arzu Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Həsən Əliyev, 135
arxiv88@mail.ru

ABŞ MULTİKULTURAL ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ XALİD HÜSEYİNİ FENOMENİ

Açar sözlər: *multikulturalizm, mühacir ədəbiyyatı, milli identiklik.*

Key words: *multiculturalism, immigrant literature, national identification.*

Ключевые слова: *мультикультурализм, иммигрантская литература, национальная идентификация.*

Ötən əsrlərdə olduğu kimi, yaşadığımız əsrdə də ABŞ ədəbiyyatı dünyaya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutmaqdadır. Ölkənin etnik cəhətdən çoxmillətli və rəngarəng təşkili ilə əlaqədar olaraq müasir ABŞ ədəbiyyatı multikulturalizm, mühacir ədəbiyyatı, çoxsaylı yeni ədəbi cərəyanların və dəst-xətlərin yaranması ilə xarakterizə olunur. Belə ki, bir çox dünya ölkələrindən gəlmiş insanların yaşadığı bu ölkədə mühacir ədəbiyyatının yaranması labüd hadisə idi. Mühacirlər isə Amerikaya orijinal mədəniyyətləri ilə birlikdə gəlir, bununla da, ev sahibi olan ölkədə assimilyasiya prosesində problemlərlə üzləşir, divergent mədəniyyət, etnik və din sahibi olmaqla yerli insanlarla fərqli olduqlarını başa düşürlər. Bütün bunlara baxmayaraq, onlar qəbul edən ölkədə özlərini inkişaf etdirməli, yaşam və adaptasiya uğrunda həqiqi mücadilə nümayiş etdirməli olurlar.

Multikulturalizm ayrı-ayrı ölkələrdə və bütün dünyada müxtəlif dinlərin və millətlərin nümayəndələrinin mədəni müxtəlifliyinin qorunması, inkişafı və uyğunlaşdırılması, xalqların, dövlətlərin inteqrasiyası məqsədi daşıyır. Multikulturalizm modeli dedikdə mədəni xüsusiyyətlərini və həyat tərzini rəsmi şəkildə ifadə etmək və qorumaq hüququna malik olan müxtəlif etno-mədəni icmaların bir dövlətin sərhədləri daxilində dinc, yanaşı yaşaması başa düşülür.

XX əsrin son onillikləri təbii olaraq yenidən düşünmək, nəticələri ümumiləşdirmək, postmodern şüurunu itirmiş və hələ yeni bir məna qazanmamış çoxsaylı cəhdlər dövrü idi. Amerika Birləşmiş Ştatlarının mədəniyyətində bu, son şüur və eyni zamanda yeni bir başlanğıc, dönüş nöqtəsi, keçid dövrü, əsasən müxtəliflik və fərqlilik, çoxluq və başqa problemləri yeni-

dən düşünməklə məşğul olan müxtəlif mədəni nəzəriyyələrin və tətbiqlərin sürətli inkişafı ilə əlaqəli oldu. Amerika milli ənənəsində müxtəliflik və fərqliliklə əlaqəli məsələlər, xüsusən də regional, etnik, irqi identifikasiya probleminə xüsusi münasibət digər mədəniyyətlərə nisbətən daha kəskin, güclü pragmatik, ziddiyyətli olduğu üçün hər zaman mühüm rol oynamışdır. Ötən əsrin son illərində multikulturalizm müasir ABŞ mədəniyyətinin əsas amillərindən və atributlarından birinə çevrildi.

ABŞ müxtəlif ölkələrdən olan insanların bu torpaqlarda məskunlaşmasına və öz həyatlarını qurmasına şərait yaratmaqdadır və bu insanlar arasında öz ölkəsini müxtəlif səbəblərdən tərk etməyə məcbur olan yüzlərlə, minlərlə yazıçı vardır. Müxtəlif etnik kimlikli insanlar öz səslərini ABŞ ədəbiyyatı vasitəsilə dünyaya çatdırmağa müvəffəq olmuşlar. Onlar burada qarşılıqlı təsir rolu oynayaraq həmmüəlliflərin mənsub olduqları ölkəni, xalqı dünyaya tanıtmış, həm də müasir ABŞ ədəbiyyatının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Mühacirlərin yeni həyata uyğunlaşarkən müəyyən çətinliklərlə qarşılaşacaqları qaçılmazdır. Yeni bir ölkədə yaşamaq, yeni bir dildə danışmaq, heç tanımadığın insanlarla ünsiyyətdə olmaq və bütün bunların fonunda öz yaradıcılığına davam etmək yazıçı üçün ikiqat çətin və məsuliyyətli bir iş olub ABŞ multikultural ədəbiyyatında da özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. 1960-cı illərin ortalarında immiqrasiya məhdudiyyətlərinin dramatik şəkildə azalması mühacir ədəbiyyatının daha da dirçəl-məsinə, 20-ci əsrin son rübünün zəngin çoxmədəniyyətli yazılarına zəmin yaratdı. Bu zaman xüsusilə yəhudi müəllifləri ABŞ-a mühacirət edərək yaradıcılıqlarını bu ölkədə davam etdirə bilmişdilər. Multikultural ABŞ ədəbiyyatından bəhs edərkən əsərləri Türkiyə ədəbiyyatı nümunəsi hesab edilən Türkiyəli Səməd Ağaoğlu, Amerika multikultural ədəbiyyatının rus əsilli nümayəndəsi Bulqakov, Nabokov, afro-amerikalı Toni Morrison, Alis Volker, Ralf Ellison, asiyalı-amerikalı Lois-Ann Yamanaka, Çarlz Yu, avropalı-amerikalı Annie Lanzilotto, David Sedaris kimi yazıçıların adını çəkə bilərik. Mühacirət illərinin yaradıcı şəxsin hansı yaş dövrünə təsadüf etməsi, yeni mühitin onlara olan təsiri, milli-etnik qan yaddaşının multikultural ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığına müstəsna təsiri vardır.

Bugün mühacir Əfqan-Amerika ədəbiyyatı özünün başlanğıc mərhələsindədir. Səid Əkbər, Məryəm Qüdrət Əsil, Məsudə Sultan, Fəruqə Qəhhari, Tamim Ənsari, Xalid Hüseyni öz ölkələrini tərənnüm edən əfqan əsilli yazıçılar olub Amerika qobelenində yeni simalar hesab edilir. İkinci nəsil əfqan-amerikalı yetkinləri, Amerika və Əfqanıstan arasında yaranmış yeni münasibətlər Amerika ədəbiyyatında yeni janrın yaranacağına carşısıdır [2, s.7].

Şərq ölkələrindən olan nümayəndələrin yaradıcılığı Qərb insanına və eləcə də bütün dünyaya, xüsusilə, maraqlıdır. Müasir dövr mühacir ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri də yeniyetmə yaşlarından bu ölkədə yaşayan, lakin buna baxmayaraq qəlbi hər zaman öz doğma torpağı ilə döyünən əfqan əsilli Xalid Hüseynidir.

Müəllifi olduğu əsərlərin böyük oxucu kütləsinin marağına səbəb olan “ən çox oxunan”, “ən çox satılan” kitablar hesab edilməsi, cəmiyyətin uzun müddət diqqətini çəkən bir çox sosial problemləri dünyaya çatdırması bu gün Xalid Hüseyninin yaradıcılığının araşdırılması, tədqiq edilməsi zərurətini yaratmışdır.

Dünyaca məşhur yazıçı olan Xalid Hüseyni 1965-ci ildə Əfqanıstanın paytaxt şəhəri Kabildə dünyaya gəlmişdir. 1970-ci ildə X.Hüseyni və ailəsi İrana köçmüş, atası Tehrandakı Əfqanıstan səfirliyində çalışmağa başlamışdır. 1973-cü ildə X.Hüseyninin ailəsi Kabilə qayıtsa da, 1976-cı ildə, yazıçının 11 yaşı olarkən atası Fransada, Parisdə işlə təmin edilmiş və ailəsi ilə birgə oraya köçmüşdür. Lakin 1978-ci ilin aprel ayına təsadüf edən Əfqanıstan Xalq Demokratik Partiyasının hakimiyyətinin ələ aldığı Saur İnqilabı səbəbindən ailə Əfqanıstana qayıda bilməmişdir. 1980-ci ildə Sovet-Əfqan müharibəsinin başlamasından qısa müddət sonra Nasser Hüseyni ABŞ-dan siyasi sığınacaq istəmiş və Kaliforniya, San Josedə yerləşmişdir. ABŞ-a ilk gəlişində 15 yaşlı X.Hüseyni ingilis dilində danışmağı bacarmır və ümumiyyətlə buraya gəlişini “bir mədəniyyət şoku” və “çox yadlaşma” kimi izah edirdi.

İxtisasca həkim olan əfqan əsilli yazıçı sosial fəaliyyətlə də məşğuldur. Xalid Hüseyni 2006-cı ildə BMT QAK-ın xoşməramlı səfiri təyin edilmiş və evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalan milyonlarla insan adına çalışmaq üçün müstəsna bir öhdəlik nümayiş etdirmişdir. Xalid qaçqın olmağın nə olduğunu bildiyi üçün bu kateqoriyadan olan insanlara hələ də bacardığı qədər yardım etməkdədir. X.Hüseyni UNHCR ilə çox səyahət etmiş və Əfqanıstana qayıtdıqdan sonra UNHCR ilə ortaq olan və minlərlə qaçqına ev tikmək üçün vəsait toplayan “The Khaled Hosseini Foundation”ı təsis etmişdir.

Xalid Hüseyni yaradıcılığı 4 əsər ilə xarakterizə olunur. Onlardan birincisi və yazıçıya uğur gətirəni “Çərpələng uçuran” əsəridir ki, burada yazıçı Əfqanıstanın tarixi, etnoqrafiyası, çoxmillətliyi və s. barədə məlumatlar verir, bu xalqlar arasındakı fərqləri, onların münasibətlərini puştun Əmirxan və həzərə qulluqçu Həsən obrazları ilə nəzər diqqətə çatdırır. Əsərdə haqqında danışılan hadisə Kabil şəhərində məşhur çərpələng yarışmasından sonra baş verir, Əmir tərəfindən nəql edilir. Yazıçı Əfqanıstanda Talibançılar tərəfindən törədilən hadisələri əsərdə qeyd edir: ”What mission is that? I

heard myself. Stoning adulterers? Raping children? Flogging women for wearing high heels? Massacring Hazaras? All in the name of Islam? The words spilled suddenly and unexpectedly, came out before I could yank the leash. I wished I could take them back” [5, s.248].

Əsərdə Əfqanıstanda yaşayan çoxsaylı xalqların, xüsusilə, puştun və həzərələrin, ölkəsini tərk etməyə məcbur olmuş bütün əfqanların nümayiş etdirdiyi mübarizə ilə Xalid Hüseyni milli identiklik kimi sosial problemin bədii ədəbiyyatda təcəssümünə nail olmuşdur. Əmir və Həsən heç bir təsirlə dəyişməyən, sabit milli kimliklərə sahibdirlər. Həsən hər şeyi puştunlardan qəbul edir, Əmir isə Amerikada yaşamasına rəğmən milli kimliyini dəyişmir. O, puştun qadınla ailə qurur, öz qədim əfqan qürur və şərəfini qoruyub saxlamağa çalışır. O, tam bir əfqan toyu edir, başqa millətdən olan övladı qəbul etmir [5, s.180].

Yazıcının ikinci böyük əsəri “Min möhtəşəm günəş” əsəridir. Roman Əfqanıstanı darmadağın edən müharibənin qurbanı olmuş iki əfqan qadının həyatından bəhs edir. Zəngin bir əfqanın nikahdan kənar, uşaqlıqdan ailə sevgisindən məhrum olmuş qızı Məryəm və ailənin sevimli qızı, maraqlı və rəngarəng həyat arzusunda olan Leylanın həyat hekayəsi əsərin əsas süjet xəttini təşkil edir. Onlar fərqli dünyaların insanı olduğu halda, müharibə onların həyat yolunu birləşdirir. Onlar əsər boyu özləri belə rəqib, rəfiqə, yoxsa bacı olduqlarını dərk edə bilmir, təklidə despotizmə, amansızlığa qarşı dura bilməyəcəklərini başa düşüb birlikdə mübarizə aparır, ağır sınaqlardan keçirlər. “Min möhtəşəm günəş” ağrısı, sevinci, nəcib məqsədi, sonsuz lütfü ilə oxucu qəlbini riqqətə gətirən lirik, dramatik romandır.

Üçüncü əsər “Və dağlardan səda gəldi...” əsəridir ki bu əsərin də çox maraqlı məzmunu vardır. 1952-ci ilin Əfqanıstanı... Abdulla və bacısı Pəri ataları və ögey anaları ilə birlikdə kiçik Şadbağ kəndində yaşayır. Ataları Sabur ailəsini yoxsulluq və sərt qışdan çıxarmaq üçün daim iş axtarışındadır. Elə adı kimi gözəl olan Pəri Abdullanın hər kəsidir. Bacısına qardaşdan çox valideyn olan Abdulla onun uğrunda hətta qurban getməyə hazırdır. O, Pərinin sevdiyi lələyi əldə etmək üçün yeganə ayaqqabılarından da keçməyə razı olur. Onlar hər gecə balaca çarpayıda qol-boyun, ayaqları bir-birinə dolamış halda yatırlar. Bir gün bacı-qardaş ataları ilə birlikdə səhralıqdan keçərək Kabilə səfər edir, lakin Pəri və Abdulla onları bir-birindən ayrı salacaq taledən xəbərsizdir.

Bəzən insan əlini xilas etmək üçün bir barmağından keçməli olur. Xalid Hüseyni nəsillər və qitələr aşaraq Kabildə başlayıb, Paris, San Fransisko və yunan adası Tinos qədər gedib çıxan bir hekayə ilə kimliyimizi və

həyatımızı müəyyən edən bağlılıqlardan bəhs edir. Müəllif əzizlərimizə qarşı rəftarımızı, etdiyimiz seçimlərin nəticələrini və ən yaxın hesab etdiyimiz kimsələrin ən gözlə-nilməz davranışlarını insanın daxilinə nüfuz edən bir müdriklik, dərinlik, uzaq-görənlik və mərhəmətlə araşdırır.

Yazıçı “Dənizin duası” adlı əsəri ilə 2018-ci ildə dünyadakı qaçqınlar üçün daha yaxşı gələcək qurulmasına kömək etmək üçün qazandığı pulları BMT QAK və “The Khaled Hosseini Foundation”a bağışlamışdır. Bu əsər qaçqın həyatı yaşamış insanların ümumi əzabını ifadə etmək üçün qələmə alınan bir əsərdir.

Xalid Hüseyni yaradıcılığından bəhs edərkən mütləq şəkildə milli identiklik məsələsi qeyd edilməlidir. Milli kimlik, bir insanın mədəni və ya sosial qrupa üzvlüyünə əsaslanan daha geniş bir kontekstdə sosial kimliyini ifadə edir. Milli mənşə əcdadlarımızın hansı milli mənsubiyyətə məxsus olmasındırsa, milli identiklik fərdin özünü milli mənsubiyyət baxımından kim hesab etməsidir.[2] Həm ABŞ-ın, həm Əfqanıstanın, həm də Azərbaycanın etnik baxımdan rəngarəng olduğunu nəzərə alsaq, yazıçının yaradıcılığında milli kimlik məsələsini tədqiq etmək multikultural dəyərlər baxımından aktualdır. Xalid Hüseyni romanlarında əks olunan təməl məsələlərdən biri məhz etnik kimlik məsələsidir. Romanlardakı başlıca konfliktlərdən biri ölkə daxilində azlıq təşkil edən qruplarla hakim etnos arasındadırsa, digər konflikt ümumbəşəri xarakter daşıyaraq, əfqan və qeyri-əfqan milli kimliyi arasındadır. Xalid Hüseyni kiçik yaşlarından ölkəsini tərk etsə də, milli identiklik baxımından əfqandır. Eləcə də, onun prototipi hesab edilən Əmir-xan obrazı da ABŞ-a mühacirət edib burada həyat qursa da, milli identiklik baxımından yenə də əfqan olaraq qalır.

Müəllif bütün əsərlərində əfqan kimliyini xatırladır, hiss etdirir və bunun oxuculara çatdırılması üçün çalışır. O, ABŞ-da yaşayıb orada fəaliyyət göstərsə də, Əfqanıstanın zillətli günlərini canlı olaraq yaşamasa da, o bir əfqandır, onun ruhu məhz bu yerlərə mənsubdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Afghanistan. Wikipedia. <http://en.wikipedia.org/wiki/Afghanistan>
2. Greenwood Press Westport, Connecticut, London, 2009 "The Greenwood Encyclopedia of Asian American Literature", volume 1, A-G
3. Hall, Stuart Cultural Identity and Diaspora.
4. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/postcolonism/Hall.html.
5. Khaled Hosseini, author of The Kite Runner, Razeshta Sethnahis interview, <http://www.newsline.com.pk/newsnov2003/newsbeat4nov.htm>. January 14, 2008.

6. "Kite Runner", Hosseini, 2003.
7. Nina Farlina, NIM 1040226000902, State Islamic University, Israyif Hidayatullahi Faculty, Jakarta 2008.
8. Диссертация «Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века», Глостанова, Мадина Владимировна, ВАК РФ 10.01.05, 2000.

Arzu Hajiyeva

Summary

Phenomenon Khaled Hosseini in the US multicultural literature

Khaled Hosseini is a new face in nascent Afghan-American literature. Since the East caused the interest of the West with catapult of master storyteller Khaled Hosseini, the publishing world has taken notice of this new face, especially in the USA.

The social problems that immigrants experience in society are successfully transferred to the literature by the author. So, national identification, Afghanistan and its history, culture, place and condition among the countries of the world are main problems the author writes about and attracts the attention of millions by making his books bestsellers.

Арзу Гаджиева

Резюме

Феномен Халед Хоссейни в мультикультуральной литературе США

Халед Хоссейни - новое лицо в зарождающейся афгано-американской литературе. Поскольку Запад всегда интересовался миром Востока, новый писатель как представитель Востока привлек особое внимание в мировой литературе, особенно в США. Он автор 4-х книг, каждая из которых является громким голосом правды об Афганистане и людях, лишенных своей родины.

Социальные проблемы, с которыми сталкиваются иммигранты в обществе перевоплощены в литературных героев романов. И так, национальная идентификация, Афганистан и его история, культура, место и состояние среди стран мира, основные проблемы, о которых автор говорит и привлекает внимание миллионов, делая произведения бестселлерами.

Rəyçi: fil.f.d.S.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olma: 11.05.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 24.05.2021

Çapa qəbul olunma: 28.05.2021

UOT 821.112.2

Mələhət Osmanova
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
malehat@inbox.ru

HERTA MÜLLERİN “QƏLBDƏKİ HEYVAN” ROMANINDA YADDAŞ VƏ KİMLİK PROBLEMİ

Açar sözlər: *Herta Müller, “Qəlbədkə heyvan”, totalitarizm, özgələşmə.*

Key words: *Herta Muller, “The Land of Green Plums”, totalitarianism, alienation.*

Ключевые слова: *Герта Мюллер, «Сердце-зверь», тоталитаризм, отчуждение.*

Alman dilində yazan rumıniyalı Herta Müller 2009-cu ildə Nobel mükafatına layiq görüldü və bu ildən başlayaraq dünyanın ən çox oxunan yazıçılar sırasında yer aldı. O, totalitar rejimlərdə yaşayan və repressiyaya məruz qalan insanın sosial sistemlərin “qurbanına” çevrilməsindən yazır, özgələşmiş insanın faciəsindən söz açırdı. Herta Müllerin romanlarını Frans Kafka və Vinfrid Georq Zebaldın əsərləri ilə müqayisə edir və yazırdılar ki, onun yaratdığı obrazlar tənha və özgələşməyə məruz qalan insanı təcəssüm edir.

Rumıniyanın Banat əyalətindən olan, şvab kəndli ailəsində doğulan yazıçı siyasi təqiblərə məruz qalmış, rumın gizli polis rejimi ilə əməkdaşlıqdan boyun qaçırdığına görə Qərbi Almaniyaya mühacir etməyə məcbur olmuşdur. Bir qayda olaraq Herta Müllerin əsərləri bioqrafik xarakter daşıyır. Repressiya qurbanlarının qorxu və ümitsizlik hissi yazıçının bütün romanlarının əsas ideyası kimi yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Yazıçı “Der Fuchs war damals schon der Jäger” (“Tülkü hələ o zamana ovçu idi”), “Heute wär ich mir lieber nicht begegnet” (“Kaş bu gün özümlə görüşməyəydim), “Atemschaukel” (“Nəfəs yelləncəyi”), “Herztier” (“Qəlbədkə heyvan”) əsərlərində insan tənhalığından, onun siyasi quruluşa qarşı nifrətindən, cəmiyyət tərəfindən özgələşməyə səbəb olan faciəsindən və kimlik mücadiləsindən bəhs edir. Mühacirət həyatı ona “Reisende auf einem Bein” (“Bir ayaqlı yolçular”) romanını yazmağa material vermiş və bu əsərində özü kimi mühacir həyatı yaşayan qaçqının ağrı-acılarından bəhs etmişdir. Repressiya sistemlərində dialoq və qarşılıqlı əlaqələri qura bilməyən insan

faciəsindən yazan yazıçı demək olar ki, bütün əsərlərində müxtəlif insanlar arasında yaşanan ünsiyyət maneələrini dəf etməyin yollarını arayır. Təsadüf deyil ki, yazıçıya Nobel mükafatını təqdim edən İsveç akademiyasının üzvü Anders Olsson “Qəlbdeki heyvan” romanını “bir qrup gəncin terror rejimindən qaçmasının ustalıqla təsviri” kimi dəyərləndirmişdir [1].

Yazıçının poetik dili rumın mənşəlidir və bu səbəbdən alman dilinə tərcümədə “Herztier” (“Qəlbdeki heyvan”) romanının adında rumın söz oyununu “inima” (qəlb) və “animal” (heyvan) sözlərindən istifadə olunub. Görünür bu rumın dilinə ikili münasibətdən qaynaqlanır. Bir tərəfdən o, rumın dilinə poetik obrazlılığın mənbəyi kimi baxsa da, digər tərəfdən onu qorxu və təhdid dili kimi də dərk edir (Herta Müllerin ailəsi Rumıniyanın Çauşeski siyasi rejimində yaşayan alman azlıqlarına aiddir – O.M.).

“Herztier” (hərfi mənada ürək-heyvan – O.M.) ingilis dilinə tərcümədə “The Land of Green Plums” metaforik məna bildirən “Yaşıl gavalılar ölkəsi” kimi tərcümə edilib. Qeyd etməliyik ki, belə tərcümə də əsərin ideyasını ifadə edir. Əsərdəki “Bütün şəhər bitlərlə qaynayır” [8, s.12] ifadəsi də metaforik məna daşır, amma eyni zamanda da gerçəkliyin təsviri kimi sürrealdir. Müəllifin təhkiyəsində yaşıl gavalıları yeyən gözətçinin bir tərəfdən heç nə başa düşməyən, uşaqlıqda olduğu kimi dəyməmiş meyvələri oğurlayıb yeyən gəncin ağılsızlığını göstərirsə, digər tərəfdən yeməyə bir şey tapmayan “qaçqının” total əlamətini ifadə edir. Əsərin digər yerində kəndlilərin sallaqxanada başı kəsilmiş heyvanın isti qanını içməsi səhnəsi adi məişət hadisəsini göstərirsə, müəllif təhkiyəsində Çauşesku rejimində yaşayan, “qanı içilən” yüzlərlə insanın bədii obrazını təcəssüm edir.

Yaşıl gavalı metaforası roman boyu təhkiyəçinin keçmişi ilə bağlı hadisələrin dilmancına çevrilir. Bir tərəfdən övladına yetişməmiş yaşıl gavalıdan uzaq durmağı tələb edən ana onun xəstələnməsindən qorxur. Amma eyni zamanda da polisin acgözlüklə yaşıl gavalını həvəslə yeməsi Çauşesku rejimində amansız zülmə məruz qalan almandilli gənc şvabların əzilməsi ilə həmahəng səsleşir. Bu onunla bağlıdır ki, müəllif təhkiyəsində yaşıl gavalı həmçinin gənclik və ya uşaqlığın metaforası kimi izah olunur. Əsərin digər yerində təhkiyəçi rumın polislərinin acgözlüklə yaşıl gavalıları ciblərinə dürtməsini təsvir edir: “Onlar sanki uşaqlıqda olduğu kimi kənd ağaclarından gavalı oğurlayırdılar” [8, s.19]. Yazıçı gavalı oğrularının idarə etdiyi polis dövlətini acgözlüyün, axmaqlığın və qəddarlığın simvolu kimi göstərir və onların törətdiyi pisləklərdən bəhs edir: “Yazıb oxumağı ölkədə hamı bacarır. Çox istəsən şeir də yaza bilərsən, hətta antidövlət cinayət təşkilatında olmaya da bilərsən. Bizim incəsənət, bizim xalq özü üçün yaradır, bizim öl-

kə bir dəstə satqına ehtiyac duymur. Almanca yazırsızsa, gedin Almaniya, bəlkə çürük burjuva bataqlığında özünüzü evdəki kimi hiss edərsiz. Mən elə bildirdim ki, siz ağıllana bilərsiz" [8, s.37].

Totalitar rejimin iç üzünü açıb ifşa edən yazıçı insanlararası münasibətlərin yox olmasını acı gerçəklik kimi təsvir edir. Bu münasibətlərin yoxluğunu totalitar rejimin idarə etmə mexanizmi ilə əlaqələndirir və göstərir ki, insanın ictimai həyatını məhv etməklə belə sistemlər özünü qoruyur. Brigid Hayns yazır ki, Herta Müller insanlararası münasibətlərdə qorxu və şübhə dolu həyatı nəyinki ayrı-ayrı fərdlərin simasında, hətta nəsillər arası münasibətlərdə də təsvir edir: "Əgər yaşlı nəsil öz travmaları və xatirələri ilə təcrid olunmuşlarsa, gənclər terror və repressiyalardan qorxurdular" [6, s.88].

Göründüyü kimi kimliyini itirmiş insanın yaşamaq mücadiləsindən bəhs edən "Qəlbəki heyvan" romanında yazıçı Rumıniyanın kommunist rejimini Apokalipsisin obrazı kimi təsvir edir. Rumıniyanın qərbində yerləşən Timişoara şəhərinin sakinləri və onların həyat tərzini hadisələrin faciəvi tonu kimi bütün əsər boyu oxucu gözündə canlandır. Yazıçı doğma dilinin itirilməsindən qorxan almanların təzyiqlə altında olsa da öz dillərini qoruyub saxlamaq istəyini diktator sistemlərində qorunma mexanizmi kimi təqdim edir. O, bu hadisələrin yaranmasına səbəb olan şəraiti təsvir edərkən almanların biri-biriylə ünsiyyətini ümid yeri kimi göstərir.

Təhlükəsizlik qüvvələrinin və diktaturanın mövcudluğunu nümayiş etdirən Herta Müller hakimiyyətin təhlükəsini və repressiv gücünü vurğulamaq üçün alman dilinə olan hücumu və almanların aşağılanmasını "parçala hökm sürür" prinsipi ilə əlaqələndirir. Bu səhnə həmçinin diktatura rejimlərinin ifşası, bu rejimlərin "qurbanı" olan insanların təsviridirsə, eyni zamanda da "nəzarətə, təqiblərə və xəyanətlərə baxmayaraq, özünüqoruma və kimliyini dərk etmə kimi də görünür" [9, s.14].

Göründüyü kimi Rumıniyanın şərqində yaşayan almandilli azlıqlardan olan şvabların həyatı Herta Müllerin yaradıcılığının əsas mövzu dairəsini təşkil edir ("Nəfəs yelləncəyi", "Tülkü hələ o zaman ovçu idi"). Müharibədən sonra Şərqi Avropadan qovulan almandilli rumıniyalı şvablar əmək düşərgələrinə sürgün edilmiş, daima təqiblərə məruz qalmışlar. Rumıniyada hökm sürən kommunist rejimində isə ağır təzyiqlərlə üzləşmiş, ana dilinin itirilməsi ilə qarşılaşmışlar. "Qəlbəki heyvan" romanındakı hadisələr də şvab icmasının bir üzvü tərəfindən məşəqqətli həyat hekayəsi kimi nəql edilir.

O da qeyd edilməlidir ki, Herta Müller heyrtəmiz yazıçıdır və ö, öz əsərləri ilə ədəbi prosesə təsir göstərmişdir. Onun yaratdığı süjet Rumıniyada yaşanan Çauşeskunun diktatura rejimi və onun təzyiqlərinə məruz qalan ölkə vətəndaşlarının acı taleyi kimi hər bir oxucunu düşündürür. Yazıçının təs-

vir etdiyi qorxu və inamsızlıq hissi bütün əsərə nüfuz edir və real tarixi gerçəklik kimi canlanır. Gizli polis rejimindən qaçan və Almaniyaya sığınan əsərin qəhrəmanları mühacir həyatını da yaşa bilmirlər. Onlar yaşadıkları qorxu və təqib atmosferini sığındıkları ölkəyə daşıyır və yaşadıkları yeni həyatı da qorxu ilə davam edirlər. Onların çoxu intihar edir, ikiləşmiş şəxsiyyətin ağrılarını yaşayır və elə bu səbəbdən həyatın mənasızlığını anlayırlar. Qorxu əsərin hər bir personajının həyat tərzi, insanlararası münasibətlərin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. “Herta Müller yaradıcılığında Sekuritate qorxusu” adlı məqaləsində (“Sekuritate” Rumıniya Sosialist Respublikasında gizli dövlət orqanı—M.O.) Aneta Lontrasova yazır ki, “gizli polis rejimi bütün rumınların qanına işləmişdir. Ondən qutulmağın yolları mümkünsüz idi” [7, s.340].

Yazıcının realist təsviri almandilli ailələrdə yaşanan təzyiqlərdən də yan keçmir. Təqiblərə məruz qalan almanlar Almaniyə mühacirətini qəbul etməsələr də övladlarını icma daxilində saxlamaq üçün onların üzərində nəzarəti gücləndirirlər. Alman və rumın dilləri arasında qalan gənclər kollecdə oxuyub sonra Almaniyəyə köçsələr də burada da dil baryeri yaşayırlar. Paradoxs o zaman yaranır ki, onların hər biri Rumıniyada alman olduqları halda Almaniyəyə rumın olduqlarını anlayırlar. Onlar xəyal etdikləri Almaniyəyə yeni sosial, mədəni və dil çətinlikləri ilə qarşılaşır, yeni problemlərlə üzləşirlər. Əsərin qəhrəmanlarından biri olan Georq Frankfurta yerləşməsindən bir həftə sonra intihar edir.

“Wenn wir schweigen, werden wir unangenehm, wenn wir reden, werden wir lächerlich” [8, s.2] “biz susanda xoşagəlməz oluruq, biz danışanda gülməli oluruq” ifadəsi ilə başlayan roman danışmaq, ucadan danışmaq, səmimi anları, xatirələri kollektiv yaddaşa köçürmək problemləri ilə bağlıdır: “Susmaq pauza deyil, özü-özünə qalmaqdır. Hər hansı bir ifadə əvvəlkinin artıq olmamasından sonra gəlir. Susanda isə hamı birdən gəlir... amma hamı da elə içəridə asılı qalır: uzun müddət deyilməyənlərlə heç vaxt deyilməyənlər. Özünə qapanma sabit vəziyyətdir. Danışmaq isə özünü yeyən bir sapdır, onu hər dəfə yenidən düyünləmək lazımdır” [8, s.40].

Əsərdəki hadisələr dostları və özünün gizli polis rejiminin təqiblərinə məruz qalan qızın hekayəsində nəql edilir. Maraqlıdır ki, yazıcı süjet xəttini ardıcıl şəkildə qurmur. O, hadisələri gənc qızın diliylə danışsa da oxucu təsəvvüründə bütün qəhrəmanların düşüncələri kimi təqdim edilir. Elə bu səbəbdən gerçək hadisələrin özləri deyil, onların yaranma səbəbləri maraq doğurur. Başqa sözlə, əsərdə hadisənin özü deyil, hadisə haqqında xatirələr əsas götürülür. Uşaq təsəvvürü ilə xatırlanan dəhşətli hadisələr məsumluq statusu alır və beləcə, daha canlı və daha real görünür. Totalitar dövlətdə ke-

çirilən uşaqılıq illəri təhkiyənin semantik yükü ilə əsas obrazlara aydınlıq gətirir, gərginlik nöqtələri açılır və yazıçının çatdırmaq istədiyi ideyanı müəyyən edir. Xatirələr nəyinki keçmişlə, həmçinin yuxularla, arzularla əlaqədə insanın ekzistensial dünyasını ifadə edir.

Əsərin vacib məqamlarından biri də bütün personajlar arasında dialoqun yoxluğu problemidir. Dialoq böhranı onları biri-birindən təcrid edir, inamsızlıq yaradır və bu şəkildə hər biri o biri üçün potensial rəqibə, satqına çevrilir. Görünür bu problemin yaranmasında müstəsna rolunu siyasi vəziyyətin nəticəsi – geniş yayılmış qorxu və inamsızlıq mühiti oyadır.

Təhkiyəçi etiraf edir ki, universitetə oxumağa gələndə hamı ona qorxulu, potensial xain kimi görünür. Yalnız otaq yoldaşı Lola fərqli idi. Onun fərqliliyi davranışlarında, insanlara münasibətində özünü göstərir. Lakin Lolanın intihar etməsi qəhrəmanın tələbə yoldaşları ilə əlaqəsini birdəfəlik yox edir. Onun kəməri ilə özünü asması səhnəsi təhkiyəçidə travmalı uşaqılıq xatirələrini oyadır. Hadisələrin inkişafı boyu Loladan qalan gündəliyin köməyi ilə o, tələbə yoldaşları və keçmişi ilə qiyabi də olsa əlaqə yaradır. Tədrisən məlum olur ki, tələbə yoldaşları Lolanın intihar etməsinə inanmır və bu faciəni təşkil olunmuş siyasi terror adlandırırlar. Lolanın gündəliyindəki sadələvh qeydlər və yaşadığı həyəcanlar romanın digər qəhrəmanları üçün repressiya rejimində təqiblərə məruz qalan insan faciəsinin sənədinə çevrilir. Digər tərəfdən gündəlikdəki yazılar qəhrəmanın özünü dərk etməsinə yol açır: "Lolanın yazdıqlarını ucadan səsləndirmək olardı, amma onları yenidən yazmaq qətiyyətinə mümkün deyildi. Bu ifadələr danışılan yuxu kimi idi, amma onları yazmaq mümkün deyildi"[8, s.21]. Karin Bauer haqlı olaraq qeyd edir ki, Müllerin əsəri siyasi xarakter daşıyır və "totalitar hakimiyyətə açıq müqavimət forması kimi" maraqlıdır. Elə bu səbəbdən tədqiqatçı əsərdəki personajları "mürəkkəb və birmənalı olmayan obrazlar" adlandırır [2, s.422].

Oxucu əsərin təhkiyəçisi haqda sona qədər məlumat əldə edə bilmir. O, özü haqda gah "mən", gah da "kimsə" deyərək tələbə yataqxanasında yaşayan və icaslarda yekdilliklə səs verən kütlənin səsini ifadə edir. Uşaqılıq xatirələrini danışanda isə sadəcə uşaq kimi çıxış edir, məsumcasına hadisələrə şərh verir. Görünən odur ki, təhkiyəçinin şəxsi təcrübəsi hadisələrə obyektiv nəzər salmaqda müstəsna rol oynayır, tarixi hadisələrin fonunu göstərən sənəd kimi çıxış edir. Əvvəl kəndin, sonra şəhərin təsviri, daha sonra yataqxana otağındakı həyat sosialist quruluşundakı həyat həqiqətlərinə uyğun şəkildə qurulur. Tədrisən ətəlat içində hökm sürən həyat təsvirinin arxasında qorxu və çıxılmazlıq hissinin hakim kəsildiyi fərdin faciəsi görünür: "o ölkədə onlar qorxu içində yaşayırdılar" [8, s.48]. İnsanın həyatında qarşılaşdığı bütün sahələrə: "Bütün ölkələrin proletarları birləşin!" şüarı

hakim kəsilir, lakin hakimiyyət yalnız “diktator” və onun “mühafizəçilərini” ifadə edir.

Lolanın varlığı təhkiyəçinin həyatı ilə iç-içə görünür və bu səbəbdən oxucu gündəlikdə yazılanları sübut-dəlil kimi anlayır və başa düşür. Başqa sözlə, uşaqlıq xatirələri Lolanın həqiqətləri ilə iç-içə daha böyük miqyas alır və faciənin dəhşətini bütün çılpalıqlığı ilə təsvir edir. Qorxu altında yaşayan uşağın gerçəkliklə üz-üzə qalması sonralar dissident həyatı yaşayan tələbənin travmatik şokunu xatırladır. Bir qayda olaraq travmalarla yaşayan insanın ətrafla əlaqəsinin itməsi, inamsızlıqdan yaranan gərginliyi, ömrünün qalan hissəsi üçün normal insani münasibətlərin pozulması ilə nəticələnir. Herta Müllərin əsəri bu travmalarla yaşayan və ondan qurtula bilməyən insan faciəsinin əksidir.

Yazıçı diktaturanın süqutundan sonra da insanlararası münasibətlərin qırılması və yox olmasını sağ qalanların travması kimi təsvir edir. Herta Müllərin romanlarını təhlil edən Mariya Dedikova da “Qəlbədeki heyvan” romanını diktatura rejimlərinə qarşı yazılan əsər kimi qeyd edir və yazır ki, o, (müəllif – O.M.) “labirintdən çıxmaq və ölkədəki vəziyyəti dəyişdirməyin qeyri-mümkünlüyünü görəndə fikrini bildirmək haqqını özündə saxlayır... “Qəlbədeki heyvan” romanı totalitar sistemdə məhv edilə bilən fərdin həssaslığına, gücünə və həyata olan sevgisinə işarədir” [4, s.25].

Yazıçı isə özü müsahibələrinin birində əsərini belə şərh edir: “Es ist ein sehr persönliches Buch. Das kann nur erkennen, wer mit mir seinerzeit zusammengelebt hat, und auch der erkennt nur gewisse Züge” [10, s.48]. “Bu çox şəxsi kitabdı. Onu yalnız mənimlə o vaxt yaşayan anlaya bilər, amma o, da hələ yalnız müəyyən xüsusiyyətləri qəbul edərdi”. Alman azlıqlarının təzyiqlərlə üzləşməsi və məhz alman olduqları üçün təqiblərə məruz qalması səhnəsi bu həyatı yaşayan Herta Müllərin hekayəsində daha inandırıcı görünür. Yazıçının baş verən hadisələrin bu və ya digər şəkildə yaşaması əsəri daha da canlı edir. Oxucu gerçək həyat səhnələri ilə üz-üzə qalır, totalitar rejimin gətirdiyi həqiqətləri bütün çılpalıqlığı ilə görür və faciənin miqyasını dərk edir. Bu səbəbdən Avropa ədəbi tənqidində “Qəlbədeki heyvan” romanı “qorxu və təzyiqlərə məruz qalan insan” [11, s.116] faciəsi kimi şərh edilir: “Qorxu və təcrid, atılmışlıq hər bir personajın xarakterik xüsusiyyətidir. Müəllif göstərir ki, qorxu öz həyatını yaşayır. O, subyektdən kənar da mövcuddur” [5, s.523].

Adsız təhkiyəçinin faciəsi daha dərinidir. Məlum olur ki, utandığı və kiminləsə bölüşə bilmədiyi acı gerçəklik onun atası ilə bağlıdır. İkinci Dünya müharibəsi zamanı SS zabiti olmuş atası “özgə şəhərlərdə və ölkələrdə qəbirsizliklər yaradırdı, sonra isə evə dönüb bostan əkirdi” [8, s.172]. Özünün se-

çimsizliyini yaşadığı quruluşla bağlayan təhkiyəçi ən böyük çıxılmazlığı atası ilə bağlı həqiqətdə görür: "Dünyada elə bir insan varmı ki, öz atasını seçsin?" [8, s.173]. Bu ağır yükü bütün ömrü boyu özü ilə daşıyan və ondan qurtula bilməyən qız absurd gerçəkliklə üz-üzə qalır. Keçmiş bütün varlığı ilə onun bu günündə travmatik şok kimi yaşayır, həyat sürür və reallığını yaradır. Əcdadları ilə bağlı ümumi keçmiş şəxsi xatirələr üçün katalizator olur, şəxsi hissləri isə başqalarının həyatına çevrilir və bu şəkildə ümumi konteksti ifadə edir.

Herta Müller öz şəxsi təcrübələrini ümumxalq təcrübəsi ilə birləşdirərək kollektiv yaddaşın formalaşmasında iştirak edir və bu şəkildə onu gələcəyə ötürür. Heç də təsadüf deyil ki, Brigid Hayns və Lin Marven alman dilində yazan Mülleri müasir dünyanın problemlərindən yazan yazıçı kimi qeyd edir və əsər haqqında yazırlar ki, "o, diktatura, mühacir həyatı, yaddaş və identiklikdən bəhs edir və bu səbəbdən onun əsəri milli sərhədləri aşır, daha global problemlərə toxunur, siyasi zülmə və onun uzunmüddətli nəticələrinə sadıq qalan rejimlərlə əlaqələrdən bəhs edir"[3, s.37].

Göründüyü kimi Herta Müllerin "Qəlbəki heyvan" romanı ənənəvi alman romanının sərhədlərini aşır və ümumiyyətlə, çağdaş alman ədəbiyyatı haqqında fikirləri dəyişir. Son illər çağdaş alman ədəbiyyatı Almaniyada yaşayan etnik azlıqların və ora köçən mühacirlərin də ədəbiyyatı hesab olunur. Bu sıraya alman-rumın mənşəli Herta Müllerin romanları da aid edilir. Herta Müller "başqa" ədəbiyyatı "yerli" ədəbiyyatla bir arada təsvir edən yazıçı kimi alman romanının ən gözəl nümunələrini yarada bilmiş, onu dünya ədəbiyyatının ədəbi-bədii problemləri müstəvisinə çıxarmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Award ceremony speech. The Nobel Prize in Literature 2009. Herta Müller <https://www.nobelprize.org/-prizes/literature/2009/ceremony-speech/>
2. Bauer K. "Rev. of Ralph Köhnen, ed., Der Druck der Erfahrung treibt die Sprache in die Dichtung: Bildlichkeit in Texten Herta Müllers". The German Quarterly. 1999. 72 (4): p.421–22
3. Brigid B. Haines, Lyn L. Marven. Herta Müller. Oxford University Press. 2013. 288.p
4. Dedikova Bc.M. Raumfigurationen in Herta Müllers Werken Herztier und Niederungen // Magisterská diplomová práce. 2013. 60p.
5. Glajar V. Banat-Swabian, Romanian, and German: Conflicting Identities in Herta Müller's "Herztier" // Monatshefte. Vol. 89, No. 4, Libuše Moníková / Herta Müller: Sprache, Ort, Heimat (Winter, 1997), p.521-540.
6. Haines B. Die akute Einsamkeit des Menschen. Herta Müller's Herztier // Herta Müller. Ed.Bettina Brandt, Valentina Glajar. Oxford: Oxford University Press, 2013. p. 87–108.

7. Lontrasova A. Angst vor der Securitate in Herta Müllers Werk //Deutsch ohne Grenzen Deutschsprachige Literaturim interkulturellen Kontext. Ed. Jürgen Eder, Zdeněk Pecka. 2015. p.339-347.
8. Müller H. Herztier. München: Carl Hanser Verlag. 2007. 261p.
9. Nubert R., Dascalu Romitan A.-M. Das Bild der Diktatur in Herta Müllers Roman Herztier – Mit besonderer Berücksichtigung der sprachlichen Mittel // Germanistische Beiträge. 2015. Issue 36. p.13-32.
10. Predoiu G. Rumäniendeutsche Literatur und die Diktatur. Hamburg: Dr. Kovač Verlag. 2004. 205p.
11. Schmidt S. Vom Kofferpacken. Zur fragilen Allianz der Dinge mit den Worten im Werk Herta Müllers // Zeitschrift für Germanistik. Neue Folge, Vol. 22, No. 1 (2012). p.115-128.

Malahat Osmanova

Summary

The problem of memory and identification in Herta Muller's novel “The Land of Green Plums”

Herta Muller writes about the change of the man who lived in the period of totalitarian regime and who faced repression becoming the “victim” of the social system, narrates the tragedy of an alienated person. Repression victims' sense of fear and hopelessness being the main idea in all novels by Herta Muller is highlighted during her literary heritage. The novel “The Land of Green Plums” being analyzed in this article deals with the human loneliness, hate towards the political issues, personal tragedy that results with the alienation and identification problem.

Малахат Османова

Резюме

Проблема памяти и идентичности в романе Герты Мюллер «Сердце-зверь»

Герта Мюллер пишет о превращении человека, живущего в эпоху тоталитарного режима и подверженного репрессиям, в «жертву» социальных систем, повествует о трагедии отчужденного человека. Чувство страха и безнадёжности жертв репрессии, как основная идея всех романов Г. Мюллер, проходит красной нитью через все ее творчество. В романе «Сердце-зверь», рассматриваемом в данной статье, повествуется о человеческом одиночестве, ненависти к политическому строю, личной трагедии, ведущей к отчуждению и борьбе за идентичность.

Rəyçi: fil.f.d.dos.Y.Abdullayeva

Redaksiyaya daxil olma: 11.05.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 24.05.2021

Çapa qəbul olunma: 28.05.2021

METODİKA

УДК 37.

Ирада Асадова
Академия Государственного управления при Президенте
Азербайджанской Республики
iradaasadoova215@gmail.com

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ И МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: *дистанционное образование, визуальное обучение, ментальные карты.*

Açar sözlər: *distant təhsil, vizual öyrənmə, mental xəritələr.*

Key words: *distant education, visual learning, mental maps.*

Введение. Дистанционное обучение – это по форме обучение на расстоянии, но по содержанию представляет собой организацию образовательного процесса, базирующегося на принципе самостоятельного обучения студента. Тема мотивации студентов в условиях дистанционного обучения является достаточно актуальной, так как эффективность учебы студента напрямую зависит от того, насколько высока его мотивация. Студент должен понимать, что хорошее владение всеми аспектами английского языка – это ценный актив, увеличивающий капитализацию его человеческого потенциала, позволяющему ему легко адаптироваться к условиям быстро изменяющегося современного мира. Современный мир основан не только на трансфере технологий, но также на трансфере знаний, навыков (soft skills), необходимых на работе, в личной жизни, социализации и коммуникациях с другими

людьми. Общей основой для всех людей, участвующих в таком трансфере, является знание английского языка и цифровых технологий.

Постановка проблемы. Современные подходы к повышению эффективности изучения английского языка основаны не только на высокой мотивации самих студентов, но также на качестве учебного контента, через который также возможно усилить мотивацию к изучению английского языка для всех студентов. В этой связи при подготовке учебного контента необходимо учитывать особенности мышления молодого поколения века Интернета, электронных гаджетов и цифровых технологий. Это требует модернизации методов и учебного контента со стороны преподавателей, привлечению студентов к самостоятельной работе с целью всесторонней подготовки к профессиональной деятельности на базе полученных знаний и навыков.

Методические подходы к визуализации изучения английского языка. В этом плане в процессе дистанционного обучения особое значение приобретают цифровые технологии, связанные с визуализацией учебного контента (видео, ментальные карты, дополненная реальность). Как показывают психологические исследования, эффективность запоминания краткой информации в визуальной форме составляет 70% и внимание студентов наиболее сфокусировано в первые 4-5 минут просмотра этой информации. Эти известные факты требуют более широкого внедрения методов визуального образования, в частности при изучении английского языка, поскольку возможности подбора и комбинации аудио и видео учебных материалов из Интернета и учебных веб-сайтов почти неограниченны. Молодое поколение лучше воспринимает короткие визуальные фрагменты, дополняющие учебный процесс, чем длинные и монотонные речи преподавателя. Нужно учебный материал подавать таким образом, чтобы студенты могли общаться друг с другом в рамках учебного процесса, также получать полезные практические знания. Такая подача учебного контента, обеспечивая интеракцию, значительно усилит их мотивацию и внимание.

Например, можно организовать групповое обсуждение по теме “How to prepare a good CV and avoid mistakes during a job interview” (Как приготовить хорошее CV и избежать ошибок в процессе интервью при приеме на работу). В то же время для переключения и разнообразия учебного материала можно предложить студентам тему более развлекательного характера: “My favorite place in the city” (Мое любимое место в городе). Студенты могут снимать на видео с помощью

смартфонов свои любимые места в городе и объяснять слушателям, почему эти места им нравятся. При подготовке учебного контента очень важно ориентировать студентов для подготовки докладов и выступлений по актуальным международным и социальным темам. С этой целью целесообразно проведение виртуальной конференции среди студентов на темы: “Youth green movement toward to Zero Carbon Planet”, “Equal access to vaccine against Covid-19” и другие актуальные темы.

Нужно отметить, что молодое поколение достаточно уверено в себе, студенты ориентированы на успешную карьеру, быстро налаживают и поддерживают общение с помощью цифровых технологий, уважают независимость в себе и других людях. Необходимо использовать эти особенности образа мышления и стиля жизни студентов в процессе обучения английского языка /1/. С этой целью следует поощрять командную работу, навыки креативности, критического мышления, быстрого нахождения необходимой учебной информации, ее систематизации и визуального представления. Наиболее мотивированные студенты в качестве самостоятельной работы могут быть привлечены преподавателями в качестве «ассистентов» при подготовке аудио- и видеоматериалов с использованием доступных цифровых технологий и платформ, что также будет способствовать их мотивации и расширит спектр полезных компетенций для них.

Еще одним из важных аспектов использования визуализации контента при изучении английского языка в вузах связан с развитием навыков разговорной речи (умения говорить самому и понимать других). В процессе изучения английского языка важно следовать правилу запоминания для каждой типовой ситуации наиболее употребляемых выражений наизусть. Необходимо выученные предложения повторять как можно чаще, при этом важно освоить правильное произношение. Для этого студентам рекомендуется использовать два визуальных метода. Первый метод – это когда студентам рекомендуется записать на видео с помощью смартфонов диалоги в различных ситуациях. Например, студент звонит по телефону другому студенту и разговаривает с ним в течение 2-3 минут на произвольную тему (фильм, музыка, книга, подготовка к экзамену и т.д.). Другой пример видеоролика, когда группа студентов изображает туристов и спрашивает проходящего мимо человека (такого же студента), что интересного можно посмотреть в городе, какие музеи можно посетить. Таким образом, для развития разговорной речи (speaking) преподавателю совместно со студентами (с

учетом их пожеланий) необходимо составить список речевых (разговорных) штампов в различных ситуациях и создать видеотеку для их зрительно-речевого восприятия. Второй метод визуализации разговорной штампов с попутным закреплением лексического материала – это составление ментальной карты (mind maps). Студентам предлагается составить ментальную карту, где в центре пишется название типовой ситуации (например, встреча иностранной делегации в аэропорту), а по радиальным осям, исходящим от центра, выписывается на отдельных осях наиболее употребляемые фразы, а от этих осей как от стеблей отходят «ветки», на которых пишут наиболее подходящие ответы на заданные вопросы. При этом наиболее важные слова (глаголы, существительные, наречения) показываются более иллюстративно, например выделяются более крупным шрифтом и разными цветами.

Концепцию ментальных карт /2/ впервые ввел Тони Бьюзен (Tony Buzan), и к настоящему времени эта концепция широко внедряется при изучении различных предметов, а том числе и иностранных языков во многих странах мира. Согласно этой концепции главная тема, на которой будет сфокусировано внимание студентов, помещается в центре листа (фокус внимания). Ключевые слова помещаются на «ветках», радиально расходящихся от центра, эти слова пишутся крупным шрифтом. От них могут отходить более тонкие «веточки», уточняющие основные мысли (ключевые слова), которые записываются более мелким шрифтом. Связи должны быть ассоциативные, они очень способствуют запоминанию, и они могут подкрепляться символическими рисунками (образами). Нарисованная и раскрашенная от руки ментальная карта, кроме зрения, вовлекает мышечное чувство, что способствует лучшему запоминанию, что очень важно для работы с новой лексикой /3/. Пересказать текст удобнее по ментальной карте, которая является опорой и наглядной логикой для пересказа студентом. В этом случае в центре («солнце») записывается название текста или его основная мысль. Далее на радиальных осях («лучах») пишут словосочетания. Между ними строится определенная последовательность с помощью стрелок и линий. Ментальная карта способствует запоминанию ключевых элементов знаний без зубрежки, так как в этом случае ключевые элементы становятся якорями, за которые цепляется ассоциативная память учащегося, и они запоминаются произвольно. Ментальная карта выступает опорой для быстрой актуализации необходимых лексических единиц после продолжительного перерыва. Ментальная карта позвол-

жет удерживать большой объем информации в поле зрения и облегчает подготовку студентов к контрольным работам. Существуют множество различных онлайн-сервисов (Mindomo, Mind42, Mind Meister, Mind Manager Pro 6, Edraw Mind Map) для составления ментальных карт.

Заключение. В процессе дистанционного обучения особое значение приобретают цифровые технологии, связанные с визуализацией учебного контента (видео, ментальные карты, дополненная реальность). Необходимо широко внедрять в процессе дистанционного обучения английского языка концепцию ментальных карт Тони Бьюзена и различные онлайн-сервисы визуального обучения английского языка, что будет способствовать более высокой мотивации студентов и эффективному усвоению всех аспектов английского языка при дистанционном образовании. Совместная работа педагога со студентами или группы студентов над ментальными картами частично снимает проблему коммуникационных ограничений дистанционного обучения в образовательном процессе, облегчает подготовку к контрольным работам, улучшает мотивацию, формирует полезные навыки и компетенции.

Использованная литература

1. Ахренов, В.Н, Ахренова, Н.А., Белоус, Е.Ю. Дистанционное обучение-2020 и проблемы киберсоциализации участников образовательного процесса // Вестник МГОУ. Серия: Педагогика. 2020. № 3. С. 6-14.
2. Tony, Buzan. "Use your mind: How to unleash the power of your mind". //FT Press, 1st edition, August 5, 2010.
3. Nesbit, J.C., Adesope O.O. Learning with concept and knowledge maps: A meta-analysis // Review of Educational Research. 2006. № 76 (3). Pp. 413-448.

İradə Əsədova

Xülasə

Distant təhsilin vizuallaşdırılmasının effektivliyinin artırılması və tələbələrin ingilis dilini öyrənmə prosesində həvəsləndirilməsi

Məqalədə interaktiv təlim mühitinin yaradılması, birgə öyrənmə və xarici dilin mənimsənilməsinin zəhin xəritələrinin tətbiqi vasitəsilə distant təhsildə vizuallaşdırmanın effektivliyi öyrənilir. Distant təhsil prosesində təhsil məzmununun vizuallaşdırılması ilə əlaqəli rəqəmsal texnologiyalar (videolar, mental xəritələr, əlavə reallıq) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilinin distant təhsili prosesində tələbələrə həvəsləndirmək və distant təhsildə ingilis dilinin bütün aspektlərini səmərəli şəkildə

kildə mənimsəmək üçün Toni Buzanın zehin xəritələri konsepsiyasını və ingilis dilinin vizual öyrənilməsinin müxtəlif onlayn xidmətlərini geniş şəkildə tətbiq etmək lazımdır. Müəllimin zehin xəritələr üzərində tələbələrle komanda işi tədris prosesində distant təhsilin ünsiyyət məhdudyyətləri problemini qismən aradan qaldırır, testlərə hazırlığı asanlaşdırır, səriştələri inkişaf etdirir, həmçinin motivasiyanı yaxşılaşdırmağa kömək edir.

İrada Asadova

Summary

Increasing the effectiveness of visualization in distance education and motivating students in the process of learning English

The article studies the effectiveness of visualization in distance education by means of creating interactive learning environment, collaborative learning and bringing in mind mapping in acquiring foreign language. In the process of distance learning, digital technologies associated with the visualization of educational content (videos, mental maps, augmented reality) are of particular importance. It is necessary to widely implement in the process of distance learning of English the concept of mind maps by Tony Buzan and various online services of visual learning of the English language-to motivate students and effectively assimilate all aspects of the English language in distance education. The team work of a teacher with students on mental maps partially removes the problem of communication limitations of distance learning in the educational process, facilitates preparation for tests, develop competences as well as helps to improve motivation.

Rəyçi: fil.f.d. Ü.Şafiyeva

Redaksiyaya daxil olma: 24.05.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 26.05.2021

Çapa qəbul olunma: 02.06.2021

ELMI DİSPUT

Annotasiya

“Dil və ədəbiyyat” jurnalının 2020 №3 buraxılışının Disput bölməsində Günay Müslimovanın “Covid-19 zamanı ingilis dilinin tədrisi kontekstində onlayn tədrisin problemləri və həlləri” adlı məqaləsini müakirə edərək və bu problemin metodiki və psixoloji aspektlərinə toxunaraq ADU-nun dosentləri Ə.Şirəliyev və M.Məmmədov öz yanaşmalarını təqdim edirlər. Müəlliflər dilin tədrisini və onun mənimsənilməsi nəzəriyyəsinə müasir dilçiliyin əhəmiyyətli hissəsi kimi şərh edərək fikir və mülahizələrini dialoq şəklində ifadə edirlər. Məqalə boyu apardıqları təhlillər əsasında onlar xarici dildə ünsiyyətə yiyələnmənin dilə və nitqə yiyələnməkdən fərqli yanaşmalar tələb etdiyi qənaətinə gəlirlər. Müəlliflərin fikrincə, bu yanaşma həm şəxsiyyətin, həm təlimin, eləcə də təhsilverənin yeni kommunikativ sərişələrə malik olmasının zəruriliyini ortaya qoyur. Disputun məqsədi ünsiyyətə yiyələnməkdə kommunikativ sərişənin psixoloji, metodiki perspektivlərinin aydınlaşdırılmasından ibarətdir.

Annotation

In the “Dispute” section AUL associate professors A.Shiraliyev and M.Mammadov present their approaches in response to an article by Gunay Muslimova “Problems and solutions of online teaching in the context of teaching English during Covid-19” issued in “Language and Literature” 2020 №3, focusing on the methodological and psychological aspects of this problem. The authors interpret the teaching of language and the theory of its acquisition as an important part of modern linguistics and express their ideas and opinions in the form of dialogue. Based on their analysis throughout the discussion, they conclude that communicating in a foreign language requires not only language skills, but also the ability to understand the other speaker’s perspective. Thus this is quite different approach in terms of mastering language and speech. According to the authors, this approach highlights the importance for both individuals and learning environment, as well as for the educator to acquire communication skills. The purpose of the dispute is to clarify the psychological and methodological perspectives of communicative skills in communication.

Misgər Məmmədov
Azərbaycan Dillər Universiteti

Əmralı Şirəliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti
amrali.adu@gmail.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNƏ METODİKİ VƏ PSIXOLOJİ YANAŞMALAR

Açar sözlər: *ünsiyyət və kommunikasiya, xarici dilin tədrisi, kommunikativ metod, şəxsiyyətin təlimyönümlü fəallığı.*

Key words: *communication, foreign language teaching, communicative method, personality-oriented activity.*

Ключевые слова: *общение и коммуникация, обучение иностранным языкам, коммуникативный подход, личносно-ориентированная деятельность.*

XXI əsrin çağırışları içərisində tədris prosesinin də payı var. Xarici dildə ünsiyyətə girmək cəmiyyətin ən vacib istəklərindən biridir və bu çağırış dilin tədrisi ilə bağlı problemlərə yenidən baxmağı nəzərdə tutur.

Dilin tədrisi və onun mənimsənilməsi nəzəriyyəsi müasir dilçiliyin ən əhəmiyyətli hissəsidir. Son illərdə dilin mənimsənilməsi, nitqin mənimsənilməsi və ünsiyyətin mənimsənilməsi xarici dildə tədrisin məqsədi olmuşdur. Dilçilik, psixologiya, pedaqogika, metodika sahəsində müxtəlif yaş dövrlərində və müxtəlif təhsil səviyyələrində (uşaq bağçalarında, aşağı, orta, ali təhsil məkanında) xarici dillərin tədrisi ilə bağlı aparılan təhlillər, tədqiqatların nəticələri və cəmiyyətin sosial sifarişinin mahiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, tədrisin məqsədi dəyişdikcə ondan irəli gələn vəzifələr də fərqli olmuşdur. Başqa sözlə, tədris prosesində intensivliyi, effektivliyi və cəmiyyətin tələblərinə uyğun tələbləri yerinə yetirməklə bağlı baxışlar dəyişmişdir.

Ə.Şirəliyev – Yeni məqsədlər yeni vəzifələr doğurmaqla tədris prosesinin bütün sahələrini əhatə etmiş, həm dərs saatları, həm təlim məqsədləri, həm də tədris metodikaları cəmiyyətin sifarişinə uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn, xarici dilin tədrisi qrammatik – tərcümə metodunun, nitqin tədrisi – kommunikativ metodun, ünsiyyətin tədrisi kommunikativ – interaktiv metodun tətbiqini öyrənmə/tədris prosesinə şamil edilməsinin məqsədi obyektiv səbəblərdən irəli gəlmişdir.

M.Məmmədov – Hər üç metodun öyrənmə/tədris prosesinə tətbiqinin obyektiv və subyektiv tərəfləri məqsədə çatmaqda özünü büruzə vermişdir. Dilin, nitqin, ünsiyyətin tədrisində tətbiq olunan metodikalar prosedən asılı olaraq kontekstual çalarlarla müşayiət olunub. Məsələn, ünsiyyətin tədrisi üçün zəruri hesab edilən kommunikativ/interaktiv metod təhsil islahatının baza anlayışlarını ehtiva edir. Yəni ünsiyyətin tədrisi şəxsiyyətlərarası təlimdir, şəxsiyyətlərarası təlim tələbəyönümlü təlimin tərkib hissəsidir, məqsəd ünsiyyətin tədrisi prosesində tələbə şəxsiyyətinin təlimidir.

Digər tərəfdən, ünsiyyətin təlimi çox ciddi psixoloji nəticələrə səbəb olan bir prosesdir. Xarici dildə ünsiyyətin tədrisinə fəaliyyət paradiqmasından yanaşarkən, biz təhsil islahatından irəli gələn vəzifələri ehtiva etmiş oluruq. Təlim fəaliyyətinin məqsədi ünsiyyət olduğundan xarici dil materialları kommunikativliyə istiqamətləndirilir, bunu həyata keçirən nitq fəallığı ünsiyyətlə dil materiallarını birləşdirir.

Nitq ünsiyyəti nitq fəallığının son nəticəsi olmaqla, xarici dillə bağlı dil şüurunun da dinamik, öyrənilən dilin sosial təbiətinə uyğun mənə yaratmasına cəhdləri müşayiət etməli oluruq. Şüurda ikinci dilə müvafiq dil şüurunun yaradılmasında nitq ünsiyyətinin fəallığı şəxsiyyət amilinin ayrılmaz hissəsidir, bəlkə də, integrativliyindən xəbər verən amildir. Nitq ünsiyyətinə dəki fəallıq xarici dildə kommunikativ xarakterli materialların interiorizasiyası və eksteriorizasiyası ilə müşayiət olunur. Xarici dil sosial sifariş olaraq təkcə “işarələr aləmi” (Bruner) deyil, həm də idraki proseslərdir və bu proseslərin interiorizasiyası, sosial sifariş həddində dərkəi şəxsiyyətin kommunikativ fəallığından asılıdır. Həm nitq ünsiyyətini, həm də kommunikativ fəaliyyəti idarə edən şəxsiyyətdir, onun məqsədi və cəmiyyət qarşısında olan borcudur. Bu borcun dərkəi ünsiyyət prosesində şəxsiyyətlərarası münasibətləri motivləşdirir və fəallıq cəhdləri artır. Kommunikativ fəallığa cəhdlər dil şüurunun ünsiyyət qatının işarəli zənginliyini qarşılıqlı təsir nəticəsində təmin edir. Ünsiyyət şəxsiyyətin xarakteristikasında ilkin və əlahiddə yer tutur. Ona görə də, tələbəyönümlü, şəxsiyyətyönümlü təlimdə ünsiyyətin, konkret təlim kontekstində isə, xarici dilin tədrisində yeri göründüyü kimi əvəzənilməzdir. Digər belə idraki fəallıq tanımaq çətindir.

Ə.Şirəliyev – Təlim prosesində fəallıq, prosesə aktiv müdaxilə həm kommunikativ, həm də interaktiv metodun məqsədidir. Deməli, biz öyrənmə/tədris prosesində hər iki metodikanın mənimsənilməsinə nail olmalıyıq. Həm müəllim, həm tələbə (şagird), həm də prosesin özü kommunikativ və interaktiv olmalıdır.

M.Məmmədov – Tamamilə doğrudur. Kommunikativ metod nitq fəaliyyətinin təlimində lüğət tərkibinin aktuallaşmasını, interaktiv metod isə

ünsiyyətdə iştirak edən iştirakçılar arasında rabitələrin bərpasına yönəlib. Bu iki səviyyədə baş verir. Birincisi, rabitələrin bərpası anlama deməkdir. Həm təlim materiallarının, həm də şəxsiyyətlərarası münasibətlərin anlanılmasıdır. Tərəflər Y.Xabermasin “kommunikativ akt” nəzəriyyəsinə görə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə kommunikativ hərəkətlərin anlaşılıqlı olmağını konsensus nəticəsində əldə edirlər. Kommunikativ akta anlaşılıqlı yanaşma, ortaq məxrəc, qarşılıqlı razılışma və strateji tərəfdaşlıq bu metodun ehtiva etdiyi dəyərlərdir. Ünsiyyətə girən tərəflər arasında psixoloji uyğunluluğun yaradılması kommunikasiyanın məhək daşı olan anlamadan asılıdır. Kommunikativ akt mərhələsində tərəflərin anlamağı istəmək həvəsi olması əsas məsələdir. Bu zaman kommunikativ hərəkətlər eyni sosial-psixoloji əhvalla müşayiət olunur. Demək istərdim ki, kommunikativ metod ancaq insana xas olduğundan, onun təbiətində bəşəri komponentlər həmişə qeyri-ixtiyari olaraq ehtiva olunur. Aktivlik həm linqvistik, həm də psixoloji sahədə təmin olunur. İkincisi, tələbəyönümlü təlim auditoriyada hər üç fəallığı ehtiva edir və ünsiyyətin təlimi interaktiv hadisə kimi şəxsiyyətin fəallığının üzərində qurulur. Fəallığın interiorizasiyası təfəkkürdə ünsiyyətə yiyələnmanın interaktiv obrazını yaratmış olur. Bu, artıq insan qabiliyyətləri içərisində fəallıq dərəcəsinə görə bacarıqdan fərqli qabiliyyətdir, daha doğrusu səriştədir.

Ə.Şirəliyev – Dil və nitqin mənimsənilməsində, həmçinin ünsiyyətə yiyələnməkdə, qeyd etdiyiniz kimi, bu bacarıqlarla yanaşı, insandan daha yüksək rəftar tələb edən səriştə lazımdır. Nitqə, ünsiyyətə yiyələnməkdə kompetensiyaların rolunu qiymətləndirmək müasir dövrün tələbidir. Bu sahədə G.Hüseynzadənin və D.İsmayilovanın tədqiqatlarını qeyd etmək yerinə düşərdi.

M.Məmmədov – Ünsiyyətə yiyələnməkdə bacarıq və kommunikativ səriştə (kompetensiya) insana xas olan qabiliyyətlər sırasında *xüsusi* termini ilə nişanlanıb. Nitq hərəkəti, nitq bacarığı xarici dilə yiyələnməkdə fəaliyyət kateqoriyasına görə hər bir hərəkətin, bacarığın, səriştənin məqsədlə tamamlanmasında səviyyə ilə fərqlənilir. Hətta, qeyd etmək istərdim ki, həm obyektiv tərəf olaraq dil/nitq materialının linqvistik xüsusiyyətlərinin kontekstual icrası zamanı ünsiyyətə girən tərəfin subyektiv cəhdləri, tətbiq edilən metodikanın bir fəlsəfi kateqoriya kimi obyektiv aləmin kontekstual situativ tətbiqində subyektiv kommunikativ iddiaları konkretləşdirir, fərdiləşdirir. Dil/nitq eşidilən, görülən, yazılan və danışılan olduğu üçün fiziki görkəmə malik olmaqla, idrak nəzəriyyəsinə görə özünə müvafiq ideal formalarla mənimsənilə bilir. Nitq konkretir, fədidir və kontekstual situasiyadan asılı olaraq dilin idraki formasıdır. Dil nitq kontekstində asanlıqla anlanır, bunun səbəbi də nitq situasyalarıdır. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi fiziki xüsu-

siyyətdə malik olmaqla eşitmədə seçimlə bağlı olduğu üçün qavrama səriştəsi və nitqin törənməsində praqmatik dəyərlərin üstünlüyü ilə törənir, eşitmədə seçim, törəmədə praqmatik təhrikin səviyyəsi kommunikativ kompetensiyanın müxtəlif tərəfləridir. Hərəkət, bacarıq və səriştə ünsiyyətdə yiyələnməyin psixoloji istiqamətləridir.

Ə.Şirəliyev – Ünsiyyət prosesində kommunikativ kompetensiya xarici dilin tədrisinin müasir səviyyəsinə metodik yanaşmadır. Ünsiyyətdə effektivlik və keyfiyyət kommunikativ kompetensiyanın aid olduğu predmetdən – məsələn, mədəniyyətlərarası kommunikasiyadan asılıdır. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya kontekst olaraq ünsiyyətin tədrisinin effektivliyində mədəniyyətin kontekstual təsir dairəsindən asılıdır. Xarici dildə ünsiyyətdə yiyələnmək mədəniyyətin kommunikasiyaya təsirinin anlanılması ilə bağlıdır. Mədəniyyətin linqvistik ifadəsində söz seçimi, mədəniyyət amilinin təzarusu və onun nitq törəmələrində icraata qəbulu yad mədəniyyət haqqında biliyə olan münasibətdən asılıdır.

M.Məmmədov – Ünsiyyətin psixologiyası və ünsiyyətin tədrisi haqqında müasir baxışları birləşdirən bir nöqtə var, o da ünsiyyətin insanın şəxsiyyətdə çevrilməsindəki roludur. L.S.Vıqotski və A.N.Leontyev qeyd edirlər ki, kommunikasiya və ünsiyyət iki adam üçündür. Koqnitiv psixologiyanın banilərindən C.Bruner isə insanda insanlığın yaranmasını kommunikasiyaya bağlayırdı. Məsələnin psixoloji şərhə ondan ibarətdir ki, ünsiyyət fəaliyyət kateqoriyası olaraq ən azı iki tərəf arasında baş verdiyindən xarici dilin tədrisində ona yiyələnməyi müasir psixoloji və metodik yanaşmalar kommunikativ səriştənin əsas məqsədi bilir. Kommunikativ səriştənin metod kimi tətbiqi xarici dilə yiyələnməkdə XXI əsrin çağırışı olan mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə yiyələnməkdir. Kommunikativ kompetensiya psixoloji termin kimi son 20 ildə çoxlu dəyişmələrə məruz qalıb. Bizim baxışımızda, kommunikativ səriştə fəaliyyət kateqoriyasından yanaşdıqda bacarığa nisbətən daha yüksək, mükəmməl, keyfiyyətli və məqsədyönlü hərəkətlər sistemidir. Rus psixoloqu İ.A.Zimnyaya kommunikativ kompetensiyaya bir neçə dəfə tərif verib və həmin təriflər biri digərindən fərqlənir. İ.A.Zimnyaya kommunikativ səriştəyə verdiyi ilkin tərif bilik, bacarıq və vərdişlərin məcmusundan tamamilə başqa anlamda fərqləndiyini əsaslandırır. Sonrakı tədqiqatlarında İ.A.Zimnyaya kommunikativ səriştəni şəxsiyyətin keyfiyyəti kimi şərh edib. Onun kommunikativ kompetensiyasını şəxsiyyət müstəvi üzərində şərh etməsinə səbəb xarici dilə ünsiyyət səviyyəsində yiyələnməkdə təklif etdiyi şəxsiyyət – fəaliyyət yanaşması ilə bağlıdır. Lakin bu yanaşmadan sonra o, 2012-ci ildə O.N.Xomskinin kompetensiyanın anadangəlmə olmasını da sətirlərlə ifadələrlə bu prosesə daxil etmiş, hesab etmişdir ki, kommunikativ

kompetensiyanın anadangəlmə dil qabiliyyətlərinin əldə edilməsinə və dil vasitəsi ilə istifadə edilmiş, həyatıboyu formalaşan qabiliyyətlərin, fikrin formalaşmasında və formalaşdırılmasında passiv-aktiv nitq fəaliyyətinin insanlar arasında aktuallaşmasıdır.

Xarici dildə ünsiyyətə yiyələnmə şəxsiyyətin integrativ keyfiyyəti olub, onun peşə və sosial tələbatlardan doğan bilik və bacarıqların hər hansı situasiyada aktivləşməsidir. Ümumi sosial, koqnitiv yanaşmalar ünsiyyətin insanın şəxsiyyətə çevrilməsində bütün tərəflərini kommunikativ, interaktiv, perseptiv və emosional təsir vasitələrini – informasiya mübadiləsini, qarşılıqlı təsir və affektiv – requlyativ – şəxsiyyətin hərəkətlərinin tənzimlənməsini ehtiva edir. Sosial-psixoloji yanaşmaya görə ünsiyyət sosial hadisədir və onun Mayersə görə minlərlə növləri var, amma kommunikasiya verbal münasibətlərin nitq davranış forması olaraq, interaksiya ünsiyyət iştirakçıları arasında münasibət kimi, persepsiya zahiri əlamətlərdə – siqmatik əlaqələri, verballaşmada sözün səslərinə ünsiyyət məzmunu verərək qarşılıqlı anlanmanı təmin edir. Yaranmış, ifadə olunmuş səs, söz, cümlə insan tərəfindən törənəndə onun anlanılması nəzərdə tutulur. İnsan mürəkkəb varlıq olduğu üçün anlanılmanın vasitəsi kimi sözü yaradıb, ona görə hər hansı insani verbal, qeyri-verbal, affektiv, emosional, ekstralinqvistik vasitələrlə ifadə olunmada kommunikativlik var.

Ə.Şirəliyev – Deməli, xarici dildə ünsiyyətin tədrisinin parametrləri subyektin verbal ünsiyyət qabiliyyətlərini, şəxsiyyət amilini nəzərə almaqla icra etmək vacibdir. Nitq davranışları ünsiyyət situasiyalarına uyğunlaşdırılmalıdır, ünsiyyətin vasitələri, üsulları məqsədə adekvat olmalıdır. Verbal ünsiyyət – kommunikativ aktdır, çünki verbal ünsiyyətdə yüksək səriştə tələb edən qabiliyyətləri məqsədə nail olmaq üçün tətbiq etmək keyfiyyətli nəticə verə bilir. Nitq fəaliyyəti, verbal ünsiyyət, kommunikativ aktın təkmil formaları xarici dildə ünsiyyətə yiyələnməyin mərhələləri və komponentləri olmaqla bu məsələni pedaqoji prosesdə həll etmək olar. Lakin bu deyilənlər onu deməyə əsas verir ki, biz kommunikativliyi kompetensiya ilə birləşdirərkən, sadəcə olaraq, birləşdirilməsinin əleyhinə olmuşuq, çünki kommunikativ kompetensiya yeni keyfiyyətdir və çox geniş komponentləri ehtiva edir. Bu prosesin öyrənmə/tədris prosesinə tətbiqi dil materialından, cəmiyyətin tələbatından asılı olaraq dəyişir. Bəlkə də, ona görə...

Avropa, Amerika və Rusiya pedaqoji ədəbiyyatında ünsiyyətə və kommunikasiyaya yanaşmalar fərqlidir. Ünsiyyət və kommunikasiyanın ümumi olanı odur ki, informasiyanın ötürülməsi və mübadiləsi prosesi üçün dil vacibdir. Ünsiyyətlə kommunikasiya arasında fərq ondadır ki, kommuni-

kativ münasibətlər qabiliyyətlər kimi ünsiyyətdə inkişaf edir. Kommunikativlik bir tərəfli informasiya mübadiləsidir. Ünsiyyət isə subyekt – subyekt münasibətlərini ehtiva edir, o həm interaktiv, həm də perseptiv tərəflərə malikdir. Biz bu gün öyrənmə/tədris prosesinin nəticəsinin xarici dildə ünsiyyətə yiyələnməsi olduğunu nəzərə alaraq, demək istərdik ki, terminoloji yaxınlıq və bəzən də pedaqoji ədəbiyyatda sinonim kimi işlənsə də, kommunikasiya ünsiyyətin tərəfi kimi ümuminin xüsusiyyəti olan münasibəti kimidir. İkincisi, Avstriya psixoloqu K.Verderberin “Kommunikasiyanın psixologiyası” əsərində, həm də ABŞ universitetlərinin “Kommunikasiya” kafedralarının apardığı tədqiqatları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmişdir ki, kommunikativ metod hələ öz imkanlarını tükətməmişdir, verbal və qeyri-verbaldır, simvollarla, siqnallarla bağlıdır, potensialı çoxdur.

M.Məmmədov – Rus psixoloji məktəbi kommunikasiyada yaradıcılıq psixolinqvistik hadisə kimi, qiymətləndirmişlər. Məsələn, cümlə yaradıcılığı. Çünki ünsiyyətin yaranması prosesində sözün fikirdəki mənanı və şeylərdəki anlamı ehtiva etməsi yaradıcı fəallıqla bağlıdır. Dəfələrlə bu amili xatırlatmaqda məqsəd ünsiyyət təliminin iki vəzifəni yerinə yetirdiyini nəzərə catdırdıq: cəmiyyətin çağırışlarını, şəxsiyyətin təlimyönümlü fəallığında kommunikativ amili. Əlbəttə, qeyd etdiklərimizdən təlim prosesinin istiqamətini müəyyənləşdirən yeni vəzifələrin müəyyənliliyi müsahibədən görünür. Daha doğrusu, cavab vermək istədiyimiz sual bundan ibarətdir. Xarici dildə ünsiyyətə səriştəli olmaq nə deməkdir?

Ə.Şirəliyev – Ünsiyyət prosesində verballaşma K.Bulerin “Dil nəzəriyyəsi” əsərində qeyd etdiyi kimi dilin yaranmış olduğu sahələr linqvistik strukturlara təsir edir. Belə çıxır ki, kommunikasiya prosesində xarici dildə verballaşmanın inkişafı və ünsiyyətə yiyələnmə kommunikativ yaradıcılığın nəticəsidir. Kommunikativliyin kontekstdən asılı olaraq koqnisiyası və semantizasiyası A.Martinenin dili ilə desək, semantik strukturlaşmanı şərtləndirir. Həm də sözün özünün kök, şəkilçi, suffiks, prefiks və s. kimi hissələrdən ibarət olması qrammatika haqqında təsəvvürü münasibəti ifadə edir. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədqiqi ilə məşğul olan pedaqoqlar hesab edir ki, qrammatik biliklərin öyrənmə/tədris prosesində mənimsənilməsi ilə interaksiyanın kommunikasiya kimi məqsədə malik olması kimi başa düşülməlidir. Kontekstual kommunikasiyadakı fəallıq və situasiyanın təsiri altında olan mərhələli ünsiyyət məqsədlərinə çatmaq, müvəffəqiyyəti dərk etdikcə əks-əlaqənin tezliyinin artması kommunikativ səriştənin istiqamətini müəyyənləşdirir. Hesab etmək olar ki, kommunikasiyaya səriştəli olmaq yaradıcı fəallığı ehtiva etməkdir.

M.Məmmədov – Xarici dilin tədrisində ünsiyyətin məqsəd olduğunu qeyd etdik, amma ona tələbatın yaradılması haqqında məsələnin üzərində dayanmadıq. Məsələnin mahiyyəti ondadır ki, müasir cəmiyyətin texniki tərəqqisi ilə onu icra edəcək insanların peşə hazırlığı arasında ciddi fərq olduğu Moskvada çapdan çıxmış “Yaş psixologiyası” adlı dərs vəsaitində öz əksini tapır və rus cəmiyyətinin bu həyacan təbilini çalmaqda məqsədi ali məktəbdə kadr hazırlığında peşə keyfiyyətinin təminatı cəmiyyətin tələbatına cavab verməməsinin vacibliyini gündəliyə gətirmişdir. Cəmiyyətin inkişaf sürəti ilə peşə hazırlığının keyfiyyət təminatı arasındakı nisbətən səviyyəsinin sıfırlanması və ya uyğunlaşdırılması fənlərin tədrisinin gündəlik keyfiyyətini nəzarətdə saxlamağın və bunun üçün ciddi, aydın perspektivi olan metodik yanaşmalar və ya aprobeşiyadan keçmiş metodikalara ehtiyac var.

Ə.Şirəliyev – Ana dili ilə yanaşı, xarici dildə ünsiyyətə tələbat yaratmaq çətin problemdir, amma cəmiyyətin müasir tələbidir və artıq auditoriyalarda müxtəlif səviyyələrdə öz əksini tapmaqdadır. Mənə elə gəlir ki, xarici dilin ünsiyyət tələbatına çevrilməsi artıq cəmiyyət üçün aydındır, lakin bundan irəli gələn pedaqoji vəzifələr və pedaqoji cəhdlərin metodik müstəvisini hazırlamaq lazımdır. Məsələn, peşə hazırlığının ünsiyyət tələbatından asılı olmasını motivləşdirmək çox vacibdir. Bu isə, bir sistem tələb edir. Peşə haqqında biliklərin perspektivdə kadr hazırlığının müstəqil iqtisadi mövcudluğunun bazası olmasını əsaslandırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

M.Məmmədov – İxtisas biliklərinin səviyyəsinin peşə hazırlığına təsirinin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında və onun xarici dildə ünsiyyət tələbatına təsir edən mühüm amillərdən biri olması barədə motivlərin ierarxiyası səviyyəsində nəzəri biliklər ADU-nun elmi jurnalında (“Dil və ədəbiyyat”) öz əksini tapıb. Deməli, pedaqogika, psixologiya, xarici dilin tədrisi ilə bağlı olan və problemin həlli üçün məsuliyyət daşıyan kafedraların vahid, biri digərini linqvistik biliklər, pedaqoji bacarıqlar, psixoloji səriştə baxımından tamamlayan dərslük və dərs vəsaitlərinin, yaxın perspektiv üçün sillabuslarda ünsiyyət tələbatına təsir edəcək peşə-ixtisas hazırlığını təmin edən biliklərin paradiqması sistemləşdirilməli və hər kafedra bu tələbatın komponentlərinin tədrisini məqsəd və vəzifə olaraq qarşıya qoymalıdır. Xarici dildə ünsiyyətə tələbatın yaradılmasının psixoloji əsasında nitq situasiyalarında nitq hərəkətlərinin dil/nitq fəallığının şəxs-fəaliyyət yanaşması dayanır. Bu yanaşma ünsiyyət tələbatının yaranmasında həm psixoloji, həm də psixolinqvistik yanaşmaları ehtiva edir. Şəxs – fəaliyyət yanaşmasına görə şagirdin və ya tələbənin xarici dildə ünsiyyətə girmək prosesində müvəffəqiyyətinə təsir edən süni nitq situasiyaları ünsiyyət tələbatının şəxsiyyətin kon-

tekstdə situativ müvəffəqiyyətinin metodik həllini tapmaq çətin deyildir. Bu davamlı prosesdir və buna görə tədrisin istiqamətində metodik nəzərdən dəyişikliklər lazımdır.

Ə.Şirəliyev – Hesab edirəm, bu prosesin metodik həlli heç də əlavə dərslər saatlarından asılı deyildir. Bu, sadəcə olaraq, dillə məşğul olan Fonetika, Qrammatika, Leksikologiya, Linqvokulturologiya və Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedralarının fənlərin tədrisində tətbiq formalarını işləyib hazırlamaqdır. Əlbəttə, dərslər və dərslər vəsaitlərinin ünsiyyət tələbatının yaradılmasına istiqamətlənməsi vacib məsələdir. Ünsiyyət tələbatının yaradılması üçün kontekstual nitq situasiyalarının təlim materiallarında tədris tezliyinin artırılması və əldə edilən ünsiyyət bacarıqlarının şifahi və ya yazılı nitq vasitəsi ilə həlli tələbəninin xarici dildə danışa bilmək istəyinə yiyələnməyi həvəsləndirəcək və bu sahədə qiymətləndirməni də unutmaq olmaz.

M.Məmmədov – Psixoloji cəhətdən biliklərin qiymətləndirməsi təfəkkür üzərində nəzarət deməkdir. Bu məsələ ADU-da dəfələrlə müzakirə olunub, meyarlar haqqında fikirlər bildirilib. Bu kontekst isə, ünsiyyət tələbatına yiyələnmək sahəsində nailiyyətlərin qiymətləndirilməsində müəllim-tələbə qarşılıqlı münasibətlərinin anlama müstəvisi üzərinə qoyulması daha məqsədəuyğun olardı. Tələbə dərk etməlidir ki, onun pedaqoji fəallığının nəticəsi olan biliyin təfəkkür səviyyəsi necədir, onun peşə və ixtisas hazırlığına necə təsir edə bilər. Psixoloji hal olan əks-əlaqə tələbəninin idraki prosesinə aiddir, cəhdlər, çalışmalar belə olan halda nailiyyətlərin səbəbləri tələbəyə təfəkkür səviyyəsində aydın olacaqdır.

Nəticə

Ali və orta təhsil müəssisələrində təhsil sahəsində aparılan islahatlar cəmiyyətin və kadr hazırlığının peşə məqsədlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsini nəzərə tutmuşdur.

Cəmiyyətin tələbatlarına uyğun peşə hazırlığının tərkib hissəsi olan xarici dil mütəxəssisindən tələb xarici dildə ünsiyyətə yiyələnməkdir. Xarici dildə ünsiyyətə yiyələnmək dilə və nitqə yiyələnməkdən fərqli yanaşmalar tələb edir. Bu yanaşma həm şəxsiyyətin, həm təlimin, eləcə də müəllimin yeni kommunikativ cəhdlərə malik olmasının zəruriliyini gündəliyə çıxartmışdır. Xarici dildə ünsiyyətə yiyələnmək metod kimi kommunikativ səriş-təni ehtiva edir ki, o da məzmun etibarını ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yeni keyfiyyətlərindən ibarətdir. Disputun məqsədi ünsiyyətə yiyələnməkdə kommunikativ səriş-tənin psixoloji, metodiki perspektivlərini aydınlaşdırmaqdan ibarət cəhddir.

Amrali Shiraliyev
Misgar Mammadov

Summary

Methodological and psychological approaches to foreign language teaching

Reforms in higher and secondary education are aiming the need to improve the quality of society and the professional goals of staff training.

A foreign language specialist is to be able to communicate in a foreign language which is an integral part of vocational training in accordance with the needs of society. One of the traits the learners should possess is the ability to communicate effectively, which underscores the importance of communication skills. The discussed approach has highlighted the importance for both personality and learning process, as well as for the teacher to hone up on communication skills. Communicating in a foreign language as a method involves communicative competence, which in terms of content consists of new qualities of interpersonal relationships. The purpose of the debate is to determine the psychological and methodological perspectives of communicative skills in communication.

Амралы Ширалиев
Мисгар Мамедов

Резюме

Методологические и психологические подходы в обучении иностранному языку

Как известно, реформы высшего и среднего образования, которые определяют дальнейшее развитие сферы образования направлены на то, чтобы поднять систему образования страны до уровня соответствия мировым стандартам, и также на необходимость повышения качества подготовки кадров.

Как утверждают вступившие в диалог в разделе «Диспут» доценты АУЯ Ширалиев А. и Мамедов М. в своих подходах к этой проблеме, специалист по иностранному языку должен уметь общаться на иностранном языке, что является неотъемлемой частью профессиональной подготовки в соответствии с потребностями общества. Успех обучения во многом зависит от методики работы учителя иностранного языка, от его умения пользоваться различными современными методами в контексте решения конкретных образовательных задач. Одной из черт, которыми должны обладать учащиеся, является способность эффективно общаться, что подчеркивает важность коммуникативных навыков. Обсуждаемый подход подчеркнул важность оттачивания коммуникативных навыков как для личности, так и для процесса обучения, а также для учителя. Общение на иностранном языке как метод предполагает

коммуникативную компетенцию, которая по содержанию состоит из новых качеств межличностных отношений. Цель дискуссии – определить психологические и методологические аспекты коммуникативных умений в общении.

Çapa imzalanıb: 04.06.2021.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 6,5 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elm şöbəsi, 302-ci otaq. Tel: +99412 441 22 78 (+257), +99450 486 97 09
Email: edit@adu.edu.az

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov, E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili.- Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 15s.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı, Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. – 2016, №1, – s.47 – 56.

Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycan-dan olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
 - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex:* [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov, E.A. Linguistic analysis of the text. – Baku: Science and Education, – 2017. – p.15.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, – 2016, № 1, – p.p 47-56.
Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, лингвистического и педагогического. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля - 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу - по 2 см).

4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.

5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:

а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.

б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119])

в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.

6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.

Например: Аббасов, Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, – 2017. – 15с.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.

Например: Исмаиллы, Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. – 2016, №1, – с.47 – 56.

Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicagolinguisticsociety, –1976, – p.594-609.

7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.

8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.

9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

